

Economic Empowerment: de toekomst van Bosnië?

De mate waarin het idee van economic empowerment opgepikt en verwerkt is in het transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië

Hester van Ommeren

3589714

MA-scriptie Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Dr. Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Universiteit Utrecht

22 juni 2017

23.066 woorden

*“The Secret of Change Is to Focus All of Your Energy, Not on Fighting the Old,
But on Building the New.”*

Socrates

Inhoudsopgave

Samenvatting

Inleiding	1
1. Historiografie	11
1.1 Kritiek op traditionele transitional justice mechanismen	11
1.2 Wetenschappelijk debat	13
2. Periode 1995 – 2005	16
2.1 De VN	16
2.1.1. De ICTY en rechtvaardigheid	16
2.1.2 Ontwikkelingen in het denken van de VN op algemeen niveau	19
2.1.3. 2004 – Het moment van verandering	20
2.2 IKV & Pax Christi	23
2.2.1. Toekomst en verzoening	23
2.2.2. Rechtvaardigheid en verleden.....	25
2.3. De Moeders van Srebrenica	27
2.3.1. Waarheid	27
2.3.2 Werkgelegenheid	29
2.3.3. Rechtvaardigheid	30
2.4 Conclusie	32
3. Periode 2006 – 2016	34
3.1. De VN	34
3.1.1. Bosnia Transitional Justice Strategy	34
3.1.2. Het algemene beleid van de VN	37
3.2 IKV Pax Christi/Pax	40
3.2.1. Door in dezelfde richting	40
3.2.2. 2010 – de omslag	42
3.2.3. De tweede omslag	45
3.3. De moeders van Srebrenica	47
3.3.1. Rechtvaardigheid, aansprakelijkheid en waarheid	47
3.3.2. Het blijvende belang van de toekomst	49
3.4. Conclusie	51
4. Conclusie	53
4.1. Discussie	55
5. Bibliografie	58

Samenvatting

In dit onderzoek staat de inzet en potentiële kracht van economic empowerment als onderdeel van transitional justice beleid in Bosnië centraal. Het onderzoek speelt in op ideeën van door mij in 2015 geïnterviewde inwoners van Bosnië, die een verbinding legden tussen werkgelegenheid en verzoening en zo de traditionele transitional justice mechanismen uitdaagden. Hun beweringen met betrekking tot het belang meer toekomstgericht te kijken en de controle over het eigen leven terug te krijgen, zijn aanleiding geweest te onderzoeken in hoeverre het idee van economic empowerment door actoren al is opgepikt en wordt ingezet in post-conflict Bosnië. Door het beleid van drie actoren over een tijdspanne van twintig jaar te analyseren, geeft dit onderzoek inzicht in de manier waarop het denken over transitional justice ten aanzien van Bosnië verandert en in hoeverre actoren in hun benaderingen overeenkomen of verschillen.

Dit onderzoek sluit aan op discussies binnen het huidige wetenschappelijke debat, waarin de laatste paar jaar toenemend wordt gekeken naar de effectiviteit van transitional justice en de mogelijke samenwerking met (aspecten uit) andere velden. Door economic empowerment in dit onderzoek als potentieel onderdeel van transitional justice te benaderen, wordt ingespeeld op huidige discussies omtrent de eventuele nexus tussen transitional justice en ontwikkeling. Op deze manier wordt op een meer concrete wijze gekeken naar de ruimte voor een meer alomvattende benadering van transitional justice. Dit onderzoek poogt daarmee een nieuw perspectief te bieden waarmee de huidige situatie van Bosnië, waarbij spanningen tussen de etnische groepen nog altijd aanwezig zijn, benadert kan worden en een stap kan worden gezet in de richting van de ontwikkeling van een meer duurzame vrede.

Inleiding

Introductie Bosnië

"On paper, we have peace. To make it work is our next and greatest challenge".¹ Deze tekenende woorden sprak de Amerikaanse diplomaat en voornaamste grondlegger van het Dayton-vredesakkoord, Richard C. Holbrooke, uit nadat op 14 december 1995 het vredesverdrag, dat een einde maakte aan de 44-maanden durende oorlog in Bosnië-Herzegovina en het land constitutioneel opsplijste, door alle drie de strijdende partijen ondertekend werd. Onder de vlag van het etnisch-nationalisme werd tussen 1992 en 1995 de oorlog in Bosnië uitgevochten, waarbij minder dan 50 jaar na de Tweede Wereldoorlog wederom het dodelijke potentieel van het streven tot nationale dominantie gedemonstreerd werd. De aspiraties van de Nationalistische leider Slobodan Milosevic om een zogenaamd "Groter Servië" te realiseren zette de verschillende etnische groepen in Bosnië sterker tegenover elkaar.² Het Servische beleid van zuivering van 'Bosniaks' in grote gebieden van het land, met de moord op 8000 ongewapende Bosnische moslimmannen en jongens in Srebrenica als dieptepunt, heeft een diepe wond in de relatie tussen Bosnische Serven en Bosnische Moslims achtergelaten.

Als reactie op de grootschalige mensenrechtenschendingen en het eigen aandeel in de tekortschietende bescherming van de Bosnische burgerbevolking, heeft de internationale gemeenschap actief leiding genomen in het opzetten van mechanismen, instituties en procedures om Bosnië te helpen verder te gaan en om te gaan met de misdaden van het verleden. De keuze om het Joegoslaviëtribunaal (ICTY) in de structuur van Dayton te incorporeren leidde tot een eerste stap binnen het transitional justice beleid voor Bosnië.³ Het besluit van de internationale gemeenschap om er op toe te zien dat er stabiliteit in het land zou komen heeft ervoor gezorgd dat Bosnië host is van meer dan 200 internationale non gouvernementele organisaties (NGO's), verscheidene internationale organisaties en een tienduizendtal NATO- en andere troepen, die op verschillende wijzen proberen bij te dragen aan de heropbouw van Bosnië-Herzegovina als

¹ Richard C. Holbrooke, *To end a War* (New York: Modern Library, 1999), 312

² Salih Foco, "The Political-Economical and Social Status of Bosnia-Herzegovina," *Papeles del Este*, no. 3 (2002), <http://pendientedemigracion.ucm.es/BUCM/cee/papeles/03/12.PDF>

³ David Chandler, *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*. (Chicago: Pluto Press, 2000), 10

democratisch land en nieuw geweld proberen te doen voorkomen.⁴ Bosnië lijkt op deze manier een onofficieel protectoraat te zijn, waar internationale actoren cruciale keuzes maken, verkiezingsregels opstellen en besluiten waar het geld naartoe gaat.

Ondanks de overvloedige pogingen om het transitional justice proces te steunen, blijkt het algemene vertrouwen in de staat echter laag en blijven de verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen gespannen, wat effect heeft op de ontwikkeling van het land en het doel nieuw geweld te voorkomen.⁵ De spanningen tussen de etnische groepen zijn voor een significant deel te wijten aan de manipulatie van nationalistische leiders. Voor de oorlog waren stedelijke buurten in de Balkan voornamelijk gebieden waar cross-etnische banden gestimuleerd werden en mensen met verschillende etniciteiten samen woonden, werkten en relaties opbouwden.⁶ Gedurende de oorlog demoniseerden politieke elites deze gemeenschappelijke verschillen echter, waardoor zij het wederzijdse respect verstoorden, angst opwekten en geweld aanmoedigden.⁷ Tijdens het opstellen van de Dayton-Akkoorden werd vervolgens beargumenteerd dat etnische identiteiten betekenisvol zouden blijven in Bosnië en daarom in de constitutie moesten worden geadresseerd.⁸ Deze nadruk op etniciteit resulteerde in de oprichting van één van de weinige constitutionele structuren in de wereld die etniciteit specifiek in een besluitvormingsstructuur incorporeert en expliciet stimulansen voor etnische groepen vaststelt om zich zowel op politiek als territoriaal gebied te segregeren.⁹

Alhoewel Dayton succesvol was in het beëindigen van het geweld, legden de Akkoorden tevens de fundering voor instabiliteit door een gedecentraliseerd politiek systeem te creëren dat de autoriteit van de staat ondermijnt en het oorspronkelijke doel om interetnische samenwerking te stimuleren bemoeilijkt. Individuen worden in Bosnië doorgaans op basis van hun etniciteit

⁴ Chip Gagnon, "Constructing 'Civil Society' in Bosnia-Herzegovina," in *The Power and Limits of NGOs: Transnational Democracy Networks and Postcommunist Transitions*, ed. Sarah Mendelson en John K. Glenn (NY: Columbia University Press, 2002) 209-10

⁵ Swedish International Development Cooperation Agency, *Development Trends 2014: Using Transitional Justice to Promote Development*, (2014), 3-4 http://www.sida.se/contentassets/3e28b323f8374010a577bdad7cb47593/using-transitional-justice-to-promote-development_3753.pdf (3 maart 2017)

⁶ Paula M. Pickering, "Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities." *Ethnic and Racial Studies* 29 No. 1 (2006), 88

⁷ Ronald C. Slye, "The Dayton Peace Agreement: Constitutionalism and Ethnicity", *Yale Journal of International Law* 21 (1996), 462-63, http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/4426 (22 april 2017)

⁸ David Hoogenboom en Stephanie Vieille, "Rebuilding Social Fabric in Failed States: Examining Transitional Justice in Bosnia" (gepresenteerd tijdens de Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Vancouver, BC, 6 Juni 2008), 8.

⁹ Onder andere Fiji en Libanon hebben een soortgelijke constitutie

beoordeelt en behoren ofwel tot de ‘meerderheid’ of ‘minderheid’. Susan Woodward stelt dat dit conflict bevorderend werkt en voor marginalisatie en ongelijke toegang tot educatie, werkgelegenheid, gezondheidszorg en andere sociale voorziening zorgt.¹⁰ *Human Rights Watch* concludeert inderdaad dat de regering tot nu toe geen vooruitgang heeft geboekt in het wijzigen van de constitutie om etnische en religieuze discriminatie te elimineren en hoewel in beide entiteiten anti-discriminatie-clausules in de arbeidswetgeving zijn opgenomen, blijkt er in de praktijk helaas gediscrimineerd te blijven worden op grond van politieke voorkeur en etniciteit.¹¹ Op dit moment kan Bosnië dan ook het best omschreven worden als verkerend in een staat van ‘negative peace’, waar openlijk geweld geadresseerd is, maar vijandigheid, een ongelijke maatschappelijke orde en etnische apartheid blijven bestaan.

Na meer dan 20 jaar aan intensieve pogingen van de internationale gemeenschap om post-conflict Bosnië te transformeren, blijft de samenleving verdeeld en blijven sleutelfiguren binnen lokale elites verschillende visies houden over de identiteit van hun land.¹² Dit is bijvoorbeeld ook gesignaleerd door de *Rabobank*, die in een rapport uit 2014 stelt dat er sprake is van een opleving van etnisch-gerelateerd geweld.¹³ Daarnaast leidde de aanstelling van een Servische burgemeester in Srebrenica in 2016 nog tot hernieuwde spanningen en angst voor discriminatie in de regio.¹⁴ James Adams, die de constitutie als zeer disfunctioneel en discriminerend beoordeelt, stelt dat er ondanks het transitionele doel van Dayton, geen plan of tijdslijn is opgezet om een daadwerkelijk proces van transitie te creëren en ook Patrice C. McMahon en Jon Western beargumenteren dat de toename van etnisch-nationalistische retoriek hervormingen in Bosnië juist tegenhoudt.¹⁵ Teruggrijpend naar Holbrookes uitspraak blijkt het

¹⁰ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995), 333

¹¹ Human Rights Watch, “Bosnia and Herzegovina. Events of 2016.” *World Report 2017* (2017), <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/bosnia-and-herzegovina> (4 mei 2017)

¹² Pickering, “Generating social capital for bridging ethnic divisions”, 79-81

¹³ Rabobank, *Country Report Bosnia and Herzegovina*, (September 2014)

¹⁴ The Guardian, “Srebrenica elects as mayor Serb who denies massacre was genocide”, The Guardian, 17 oktober, 2016 <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/17/srebrenica-elects-mladen-grujicic-mayor-serb-denies-massacre-genocide> (12 mei 2017)

¹⁵ James Adams, “Bosnia: Stabilization Stalled in Negative Peace,” Peace Building Forum, bericht geplaatst in September, 2014, <http://buildingpeaceforum.com/2014/09/bosnia-stabilization-stalled-in-a-negative-peace/> (30 maart 2017) en Patrice C. McMahon en Jon Western, “The Death of Dayton: How to Stop Bosnia From Falling Apart,” *Foreign Affairs* 88 no.5 (2009): 70

daadwerkelijk bewerkstelligen van duurzame vrede in Bosnië dan ook nog steeds de uitdaging voor internationale, nationale en lokale actoren te zijn.

Aanleiding van het onderzoek

Eind 2015 ben ik met de NGO *Pax* naar Bosnië geweest om inzicht te verwerven in de behoeften van slachtoffers op het gebied van transitional justice, waarbij de focus van het onderzoek op verantwoordelijkheid, erkenning en reparaties lag. Opvallend was echter dat het merendeel van de geïnterviewden (variërend in leeftijd en etniciteit) de hoge werkloosheid en de behoefte aan werk aankaatte als probleem verbonden aan de effecten van oorlog en genocide. Naast de vele doden, vluchtelingen en intern ontheemden stortte namelijk ook de economie tijdens de oorlog in. De geïnterviewden gaven meerdere redenen voor hun behoefte aan werkgelegenheid. Ten eerste zou werk ervoor zorgen dat slachtoffers niet langer in het verleden blijven hangen. Werk zou slachtoffers iets geven dat hen weer naar de toekomst laat kijken. Dit zou hen niet alleen bevrijden van de negatieve, verleden-gerichte spiraal, maar zou eveneens de mogelijkheid bieden om, in tegenstelling tot een eenmalige reparatiebetaling, via een vast inkomen weer controle op het eigen leven te krijgen en niet langer vanuit een slachtofferrol afhankelijk te zijn. Dit komt overeen met het idee van ‘economic empowerment’, dat verwijst naar de capaciteit om economische verandering voor jezelf te brengen en in controle te zijn van je eigen economische status en toekomst.¹⁶ Ten tweede beargumenteerden de slachtoffers dat samen werken, in tegenstelling tot het door NGO’s veelgebruikte concept ‘samenwerken’, zou kunnen leiden tot verzoening. Zo stelde een jonge inwoner van Srebrenica vrij tekenend dat “het samen planten van een symbolisch bloemetje op het plein uiteindelijk geen effect heeft op de acceptatie, tolerantie of vergeving van de andere groep”.¹⁷

Onderzoek van Paula M. Pickering ondersteunt deze ideeën en biedt interessante en verrijkende inzichten met betrekking tot de potentiële verbinding tussen werkgelegenheid en transitional justice. Aan de hand van interviews en observaties in de twee Bosnische steden

¹⁶ Als geconceptualiseerd door het International Centre for Research on Women., via <https://www.icrw.org/issues/economic-empowerment/> (17 juni 2017)

¹⁷ Zuleikha Mohammed et. al., “Srebrenica as a Foundation for Accountability. Modalities and Reparations for the Victims of the Srebrenica Genocide”, Paper gepresenteerd tijdens een expertmeeting van Pax, Utrecht, Nederland, januari 2016, 39

Sarajevo en Bihac toont zij namelijk aan waar en onder welke omstandigheden positieve interetnische relaties het beste worden opgezet. Ze beargumenteert dat instituties de opbouw van positieve interetnische relaties het beste ondersteunen wanneer zij praktische zaken adresseren, herhaaldelijk contact faciliteren, wederzijds afhankelijke interetnische interactie toestaan en contact moeilijk te vermijden maken.¹⁸ Door de nadruk op samenwerkingsrelaties tussen mensen van verschillende groepen (overbruggend sociaal kapitaal) te leggen, laat Pickering zien dat de werkvloer, in tegenstelling tot een woonwijk of vrijwilligersorganisatie, de beste plek blijkt om positieve interetnische relaties te ontwikkelen. In tegenstelling tot het wonen in dezelfde buurt of het vrijwillig meehelpen met projecten, dient de werkplek als een locatie waar men elke dag herhaaldelijk met mensen van andere groepen in contact komt en tot op zekere hoogte gedwongen wordt te interacteren. De herhaalde interactie op horizontaal niveau bevordert de wederzijdse onderlinge afhankelijkheid van collega's, wat de interactie eveneens vergemakkelijkt.¹⁹ Op de werkvloer worden etnische kenmerken gerelativeerd en komt de nadruk op gedeeld professionalisme en inclusiviteit te liggen. Pickering laat dan ook zien dat het contact in buurten veel oppervlakkiger was en dat interactie, net als bij vrijwilligersorganisaties, gemakkelijker te vermijden bleek.²⁰

Alhoewel Pickering haar onderzoek niet direct verbindt aan het veld van transitional justice, zijn haar bevindingen hiervoor wel zeer relevant. Haar conclusies worden onder andere ondersteund door onderzoek van de *World Bank* uit 1999, dat aangeeft dat Bosniërs van alle etniciteiten de grootste steun uitspraken voor interetnische samenwerking op de werkvloer.²¹ Ook het *United Nations Development Program* (UNDP) concludeerde in 2003 dat 63 tot 85 procent van de Bosniërs bereid was samen te werken met mensen van een andere etniciteit op de werkvloer, terwijl maar 50 tot 59 procent dit soort samenwerking in scholen of buurten wenselijk achtte.²² Uit het onderzoek van Pickering en beide rapporten blijkt kortom dat werk essentieel is voor wederopbouw en samenleven: het is in de eerste plaats noodzakelijk voor individuele

¹⁸ Pickering, "Generating social capital for bridging ethnic divisions", 88

¹⁹ Ibidem, 92-93

²⁰ Ibidem, 93-95

²¹ Anis Dani et al., *A Social Assessment of Bosnia and Herzegovina* (Washington D.C.: The World Bank, Europe and Central Asia Region, Environmentally and Socially Sustainable Development Unit, 1999), <http://siteresources.worldbank.org/BOSNIAHERZEXTN/Resources/publications/socialassess.pdf> (2 juni 2017)

²² United Nations Development Program, *Early Warning Report: Bosnia and Herzegovina*, no. IV (2003), 48-50

professionele ontwikkeling en inkomsten, maar blijkt tegelijkertijd interetnische samenwerking in de hand te werken - met de potentie ook buiten de werkvloer relaties te veranderen. Juist hierom lijkt werk in samenlevingen in transitie een belangrijk middel om verzoening te bewerkstelligen.

Vraagstelling en methode

In dit onderzoek wordt aangeknoopt bij deze constatering en wordt onderzocht *in hoeverre dit idee van economic empowerment door actoren al is opgepikt en wordt ingezet in post-conflict Bosnië*. Deze vraag kan verhelderen of ‘economic empowerment’ in Bosnië al als gereedschap van transitional justice wordt ingezet en zo nee, in hoeverre hier mogelijk ruimte voor zou zijn.

Om antwoord op deze vraag te vinden, zal het beleid van drie actoren geanalyseerd worden. Er is gekozen voor één actor op intergouvernementeel niveau (de VN), één op internationaal non-gouvernementeel niveau (*Pax*) en één op nationaal non-gouvernementeel niveau (*Mothers of Srebrenica*), zodat het mogelijk wordt verschillen en overeenkomsten tussen de strategieën te ontdekken en een beter beeld te krijgen van de factoren die van invloed zijn op het ontwikkelen van transitional justice beleid. Het feit dat één van de actoren een slachtoffergroep vertegenwoordigt, maakt het daarnaast mogelijk extra inzicht te verwerven in wat zij, als voornaamste doelgroep van transitional justice maatregelen, de belangrijkste elementen achten en in hoeverre de andere twee actoren hier qua beleid rekening mee houden. De analyse wordt opgesplitst in twee gelijke periodes van 10 jaar, van 1995 tot 2005 en van 2006 tot 2016. Dit is gedaan om mogelijke veranderingen in het denken van de actoren over transitional justice in beeld te brengen en inzicht te verwerven in de mate waarin de actoren hierin overeenkomen.

De eerste actor die geanalyseerd zal worden is de VN. Er is voor deze actor gekozen vanwege het feit dat de VN de grootste speler op het gebied van transitional justice beleid in Bosnië is en met de vredesmissie UNPROFOR een significante rol heeft gespeeld gedurende en bij het beëindigen van de oorlog. De tweede actor die geanalyseerd wordt is de Nederlandse NGO Pax. Deze NGO is gekozen vanwege de significante rol van Nederland in het mislukken van het voorkomen van de genocide in Srebrenica en het feit dat Pax één van de meest actieve NGO's uit Nederland in Bosnië is op het gebied van transitional justice. Als derde actor wordt

het beleid van de Mothers of Srebrenica geanalyseerd. Er is gekozen voor deze nationale NGO vanwege hun lobby op het huidige transitional justice beleid en het feit dat zij de grootste vertegenwoordiging van een slachtoffergroep in Bosnië vormen.

De analyse berust op informatie die voornamelijk afkomstig is van primaire, maar ook secundaire bronnen die ingaan op het beleid van de actoren. Dit onderzoek kijkt aan de hand van het daadwerkelijk uitgevoerde beleid en de manier waarop de actoren zich daar op die momenten officieel over uitlieten hoe de VN, Pax en de Moeders van Srebrenica hun beleid vorm gaven en op welke ideeën zij deze baseerden. Voor de analyse van de VN is vooral gebruikgemaakt van primaire bronnen en officiële documenten zoals rapporten, project evaluaties en guidance notes, waaruit de standpunten en motivaties van de organisatie duidelijk op te maken zijn. Er is grotendeels gekeken naar documenten die gekoppeld waren aan transitional justice, waarnaast soms ook documenten over verwante onderwerpen, zoals bijvoorbeeld de *rule of law*, betrokken werden. Ook voor de analyse van Pax zijn voornamelijk primaire bronnen als beleidsdocumenten en jaarverslagen gebruikt. Daarnaast zijn opinie- en nieuwsartikelen die de NGO op hun website plaatste bestudeert, om zo een vollediger beeld te krijgen van de manier waarop Pax zich over haar transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië uitlaat. Bij de analyse van het beleid van de Moeders van Srebrenica is, naast een aantal primaire artikelen afkomstig van hun website, vaker gebruikgemaakt van secundaire bronnen vanwege het feit dat zij minder informatie op hun website verschaffen en geen jaarlijkse evaluaties of officiële beleidsplannen maken. Desalniettemin was er voldoende informatie om een goed beeld van hun ideeën over transitional justice te ontwikkelen.

In de analyse wordt gekeken naar een aantal tegenstellingen die enerzijds in verband staan met kritiek op huidige transitional justice mechanismen (wat in de historiografie aan bod komt) en anderzijds gerelateerd zijn aan het idee van economic empowerment. Omdat werkgelegenheid en economische emancipatie inspelen op de toekomst van slachtoffers en een veelgehoorde kritiek binnen het transitional justice debat juist de te verleden-gerichte focus is, zal dit één van de tegenstellingen zijn waarbinnen ik me bij de analyse zal richten. Op deze manier wordt het mogelijk te zien waar en wanneer actoren nadruk leggen op verleden-gerichte maatregelen en wanneer juist meer toekomstgerichte strategieën ingezet worden. Hiermee in verbinding staat de tegenstelling tussen 'retributive' en 'restorative' maatregelen, waarmee eveneens gekeken kan worden in hoeverre actoren kenmerken van economic empowerment

signaleren en gebruiken in hun beleid. Economic empowerment is namelijk meer binnen het kader van restorative justice te plaatsen, aangezien het gericht is op het herstellen van interetnisch contact en heropbouwen van levens. Tot slot zal ik ook kijken naar de mate waarin actoren een meer top-down of juist bottom-up benadering hanteren en in hoeverre een slachtoffergerichte aanpak aanwezig is. De kracht van economic empowerment zit hem namelijk in het participerende element van de bevolking zelf en inzicht in de mate waarin actoren dit belangrijk achten en eventueel incorporeren in hun beleid helpt bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre actoren in Bosnië het idee van economic empowerment in transitional justice strategieën hebben verwerkt.

Doel van dit onderzoek is om, naast inzicht te verwerven in de ontwikkeling van het denken omtrent transitional justice in Bosnië, op een vernieuwende en mogelijk meer resultaatgerichte wijze naar de relatie te kijken tussen transitional justice en de rechtvaardigheid die ontstaat wanneer gemeenschappen, voortkomend uit geweld, de mogelijkheid krijgen meer economische gelijkheid te ervaren. Door de context waarin beleid geïmplementeerd wordt goed in overweging te nemen en de slachtoffergroep te betrekken, poogt dit onderzoek concreter te kijken naar wat zou kunnen helpen om de situatie van Bosnië, na meer dan 20 jaar aan transitional justice interventies, te verbeteren en hoe uiteindelijk daadwerkelijk een transitie zou gerealiseerd zou kunnen worden naar een staat van duurzame vrede. Dit onderzoek levert zo een bijdrage aan het huidige debat omtrent de nexus tussen transitional justice en ontwikkeling en tracht een nieuw perspectief te bieden vanuit waar actoren de situatie in Bosnië kunnen benaderen.

Theoretisch kader - Verzoening

Interetnisch contact en verzoening nemen binnen dit onderzoek een belangrijk rol in omdat geïnterviewden en Pickering dit verbonden aan werkgelegenheid. Ook de rol die de etnische retoriek in de oorlog van Bosnië speelde en de mate waarin dit dankzij de institutionalisering van etniciteit nog steeds bijdraagt aan spanningen en gescheidenheid, maakt verzoening een voor Bosnië relevant concept. In het kader van dit onderzoek is het daarom van belang verzoening te conceptualiseren en inzicht te bieden in de benadering die in verband met economic empowerment veelbelovend kan zijn.

Over het algemeen wordt verzoening begrepen en omschreven als een proces waarbij verschillende met elkaar conflicterende partijen betrokken zijn. Verzoening wordt neergezet als zijnde pro-actief en dynamisch, in de zin dat het volledige participatie vereist. Volgens Hizkias Assefa verschilt verzoening hierin fundamenteel met andere mechanismen voor conflictresolutie.²³ Desalniettemin is het moeilijk een duidelijke definitie te vinden van wat het proces exact inhoudt. Binnen de literatuur bestaat tot nu toe geen consensus over de precieze betekenis. Waarheid, rechtvaardigheid, verontschuldiging, vergeving en aansprakelijkheid zijn terugkomende thema's, maar liggen allen ter discussie door een gebrek aan conceptuele ontwikkeling.

Harold Saunders beschouwt dialoog als integraal onderdeel van verzoening en omschrijft het als een proces van oprechte interactie, waarbij partijen naar elkaar luisteren en het verleden analyseren om vervolgens in staat te zijn overeen te komen over het heden en de toekomst.²⁴ Hij benadert het proces van verzoening als een manier om het verleden en heden te verbinden, door fouten te erkennen en uit te kijken naar vreedzaam samenleven. Trudy Govier bouwt hierop voort door een connectie tussen verzoening en vertrouwen te leggen. Om duurzame maatschappelijke vrede te realiseren, moeten 'vijanden' in staat zijn nieuwe relaties op te bouwen, gebaseerd op vertrouwen.²⁵

Binnen de academische discussie bestaan echter verschillende opvattingen omtrent het belang van vergeving binnen het proces van verzoening. Onder andere Andrew Rigby en Ho-Won Jeong zien verontschuldiging en vergeving als noodzakelijke stappen binnen het komen tot verzoening tussen partijen.²⁶ De visie van Susan Dwyer verschilt hierin echter radicaal. Zij suggereert juist dat verzoening en vergeving conceptueel onafhankelijk zijn.²⁷ Simpel gezegd vereist verzoening geen vergeving om succesvol te zijn. Dwyer wijst de mogelijkheid tot

²³ Hizkias Assefa, "The Meaning of Reconciliation." In *People Building Peace* (Utrecht: European Platform for Conflict Prevention and Transformation, 1999)

²⁴ Harold Saunders, *A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflict* (New York: Palgrave, 1999), 82 - 83

²⁵ Trudy Govier, *Taking Wrongs Seriously, Acknowledgement, Reconciliation, and the Politics of Sustainable Peace* (New York: Humanity Books, 2006), 13

²⁶ Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation: After the Violence* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2001), 186 en Ho-Won Jeong, *Peacebuilding in post conflict societies: strategy & processes* (Boulder: Lynne Rienner Publisher, 2005), 156

²⁷ Susan Dwyer, "Reconciliation for Realists," *Ethics & International Affairs*, 13 no.1 (1999), 93 - 94

vergeving niet af, maar stelt dat, ondanks het feit dat verzoening en vergeving simultaan kunnen plaatsvinden, ze niet van elkaar afhankelijk zijn.

Alhoewel het vinden van één definitie moeilijk blijkt, lijkt er wel consensus te zijn over de functie. Allen kunnen instemmen met de notie dat het proces van verzoening het best geschikt is om grondoorzaken te adresseren en nieuw conflict te voorkomen, wat het met betrekking tot de huidige situatie in Bosnië interessant maakt. Aseffa kenmerkt verzoening als middel voor conflictpreventie en transformatie. Verzoening zou de meeste potentie hebben toekomstige positieve en harmonieuze relaties tussen tegenliggende partijen te realiseren.²⁸ Ook Dwyer en Jeong wijzen op deze kracht om relaties te herstellen en nieuw geweld te voorkomen.

Deze verbindingen verklaren waarom het concept van verzoening aan transitional justice gekoppeld wordt, de functie komt immers overeen met doeleinden geformuleerd in transitional justice beleid. De context van Bosnië in acht nemend en kijkend naar Pickering's argumenten, zal dit onderzoek daarom uitgaan van Dwyer's conceptualisering van verzoening, waarbij verzoening ook zonder vergeving kan plaatsvinden. Vergeving na een conflict zou, emotioneel gezien, één van de meest moeilijke dingen zijn om te doen.²⁹ Zoals Pickering in haar onderzoek laat zien, ligt de potentie voor positieve interetnische relaties juist bij de vorming van zwakke banden, die tolerantie en dialoog tussen groepen bevorderen zonder dat hier noodzakelijk sterkere banden, gebaseerd op vergeving en vriendschap, voor nodig zijn. Ook Robert Putnam stelt dat zwakke banden voldoende zijn om in een groep te integreren.³⁰ Alhoewel deze banden fragieler zijn, hebben ze meer kans sociale inclusie te realiseren. Het benaderen van verzoening op een manier waarin vergeving en verontschuldiging niet noodzakelijk zijn, biedt ruimte en potentie voor de ontwikkeling van een vorm van interetnisch contact waarmee positieve relaties en een transformatie naar vreedzaam samenleven gerealiseerd zouden kunnen worden.

²⁸ Assefa, "The Meaning of Reconciliation"

²⁹ Charles Hauss. "Reconciliation", *Beyond Intractability*, ed. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado (2003), <http://www.beyondintractability.org/essay/reconciliation> (22 april 2017)

³⁰ Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster, 2000), 22

Opbouw

Dit paper is opgebouwd uit drie hoofdstukken en een conclusie. Hoofdstuk 1 bevat een historiografie, waarin besproken wordt wat er met transitional justice gepoogd wordt te bereiken en ingegaan wordt op een aantal kritieken over klassieke mechanismen. Daarnaast toont dit hoofdstuk hoe dit onderzoek binnen het huidige debat omtrent transitional justice past. De hoofdstukken 2 en 3 zullen vervolgens de analyse van de twee periodes bevatten. Het paper sluit af met een conclusie, waarin antwoord wordt gegeven op de vraag in hoeverre economic empowerment tot nu toe overwogen is in het beleid van de drie actoren.

1. Historiografie

1.1 Kritiek op traditionele transitional justice mechanismen

De aanhoudende spanningen tussen de etnische groepen in Bosnië, in combinatie met de nadruk die de geïnterviewde Bosniërs op werkgelegenheid in plaats van traditionele mechanismen legden, biedt aanleiding om transitional justice en de doelen die het poogt te realiseren nader te bestuderen. Al toen transitional justice eind jaren 80 voor het eerst technisch geformuleerd werd, ontving de term veel kritiek vanwege het feit dat het twee schijnbaar onverenigbare elementen combineerde: het concept van op het verleden gerichte rechtvaardigheid en het idee van toekomstgerichte verandering.³¹ Alhoewel deze gecombineerde focus op verleden en toekomst soms problematisch wordt geacht, is juist dit wat de term zo interessant maakt en het de potentie om conflict te transformeren geeft. Dat het tot nu toe moeilijk is geweest hier de juiste balans in te vinden, blijkt uit bepaalde kritiekpunten die binnen het wetenschappelijk debat meermaals geuit worden.

Transitional justice refereert naar de volle verscheidenheid aan processen en mechanismen behorende tot de poging van een land om met het nalatenschap van grootschalige mensenrechtenschendingen om te gaan en dit te verwerken.³² Door aansprakelijkheid te verzekeren, rechtvaardigheid te bieden en op den duur verzoening te proberen te bereiken, pogen transitional justice mechanismen het respect voor mensenrechten te herstellen en een fundering voor een democratische samenleving neer te leggen. Het uiteindelijke doel is om de mogelijkheden voor de transformatie van politieke systemen en sociale processen te versterken en zo bij te dragen aan de opbouw van stabiele en vreedzame samenlevingen, waarbij de terugval naar gewelddadig conflict voorkomen moet worden.³³ Alhoewel het concept gedurende de jaren uitgebreid is tot een meer holistische benadering, waardoor ook herdenking, educatieve

³¹ Nevana Medic, "The Social and Economic Dimensions of Transitional Justice", *Balkan Diskurs*, februari 2015, <http://www.balkandiskurs.com/en/2015/02/05/the-social-and-economic-dimensions-of-transitional-justice/> (22 maart 2017)

³² International Centre for Transitional Justice, "What is Transitional Justice," ICTJ, <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (22 februari 2017)

³³ Susanne Buckley-Zistel, "Connecting Transitional Justice and Development". Paper gepresenteerd tijdens de internationale conferentie "The Contribution of Civil Society and Victim Participation in Transitional Justice Processes", Marburg, 2 december 2009 en Swedish International Development Cooperation Agency, *Development Trends 2014*

hervorming en verzoeningsinitiatieven onderdeel van transitional justice processen zijn geworden, is veelgehoorde kritiek dat de nadruk in de praktijk op een te bescheiden set van gereedschap wordt gelegd.³⁴ Hierdoor zouden vooral de schendingen gerelateerd aan direct, persoonlijk geweld geadresseerd worden.³⁵

De priorisering van juridische initiatieven door de internationale gemeenschap dient dan ook als één van de voornaamste kritieken op conventionele transitional justice benaderingen. Zo stelt Craig Mokhiber dat er tussen 2007 en 2011 steeds meer internationale moeite ging naar het opzetten van rechtbanken en internationale hoven, het maken van wetten en het promoten van de 'rule of law'.³⁶ Het effect van te veel aandacht voor retributive justice zou zijn dat niet de oorzaken, maar slechts de symptomen van conflict aangepakt worden. Deze focus op politieke en civiele rechten komt voort uit de aanname dat de gewenste economische en sociale voordelen automatisch zullen volgen zodra een transitie in motie is gezet. De suggestie dat criminele vervolging de slachtoffers zelf niet dient en dat er juist meer aandacht aan sociaaleconomische factoren geschonken moet worden, vindt de laatste jaren echter toenemend steun.³⁷

Naast de juridische focus levert de top-down implementatie van transitional justice processen de nodige kritiek op. Zo stellen Patricia Lundy en Mark McGovern dat het feit dat beleid grotendeels gecreëerd wordt door een internationale gemeenschap, die ver van het binnenlandse begrip van het conflict af staat, de processen oppervlakkig maakt en het transformatieve potentieel beperkt.³⁸ Internationale initiatieven zouden geen reactie op de behoeften van de slachtoffers zijn en zowel de ICTR als de ICTY worden er dan ook meermaals van beschuldigd de lokale populatie niet voldoende te betrekken.³⁹

³⁴O.a. Paul Gready en Simon Robins, "From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice." *The International Journal of Transitional Justice* 8 no. 3 (2014), 342 – 43 en Eric Stover en Harvey Weinstein, eds. *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Atrocity* (New York: Cambridge University Press, 2004)

³⁵ Mathew Evans, "Land, Socio-economic Rights and Transformative Justice". Paper gepresenteerd op de Comparative Perspective Conference, University of Cape Town, 24-27 maart 2013

³⁶ Craig Mokhiber, "Local Perspectives: Foreign Aid tot the Justice Sector", *International Council on Human Rights Policy*, (2000), 3

³⁷ Zie bijvoorbeeld: Pablo de Greiff en Roger Duthie, eds. *Transitional Justice and Development: Making Connections* (New York: Social Science Research Council, International Centre for Transitional Justice, 2009), 17 – 76 of Nicholas A. Jones et al., "Dealing with international crimes in post-war Bosnia: A look through the lens of the affected population" *European Journal of Criminology* 9 no. 5 (2012), 553 - 558

³⁸ Patricia Lundy en Mark McGovern, "Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up," *Journal of Law and Society* 35 no. 2 (2008), 271 - 274

³⁹ Gready & Robins, "From Transitional to Transformative Justice" (2014), 348

Beide kritiekpunten zijn tevens terug te vinden in het discours over de effectiviteit van transitional justice in Bosnië. Zo wordt bijvoorbeeld beargumenteerd dat de internationale gemeenschap zich voornamelijk bezighoudt met de applicatie van het internationaal recht en het bestraffen van oorlogsmisdadigers en zouden lokale gemeenschappen grotendeels uitgesloten worden als deelnemers aan transitional justice processen.⁴⁰ De Europese Commissie concludeert in 2015 inderdaad dat organisaties behorende tot het maatschappelijk middenveld een gelimiteerde capaciteit hebben om deel te nemen aan het politieke dialoog.⁴¹ Een onderzoek van de UNDP uit 2010 laat daarnaast zien dat een groot deel van de bevolking zich verstoten voelt door verschillende segmenten van de samenleving.⁴²

1.2 Het wetenschappelijk debat

Naar aanleiding van deze kritieken over de te grote focus op verledengerichte maatregelen en het tekort aan aandacht voor de behoeften en participatie van slachtoffers, heeft er een verandering binnen het wetenschappelijk debat plaatsgevonden, waarbij de laatste 10 à 15 jaar toenemend gekeken wordt naar een bredere benadering van transitional justice en de mogelijke synergie met sociaaleconomische ontwikkeling. Van oorsprong was transitional justice vooral gericht op de omgang met post-autoritaire situaties, ontwikkeld in de nasleep van politieke veranderingen in Latijns Amerika en Oost-Europa. Tegenwoordig ligt er echter een grotere focus op samenlevingen voortkomend uit gewelddadig conflict.⁴³ Transitional justice wordt dan ook regelmatig in een context van onderontwikkelde economische en sociale instituties ingezet. Dit vraagt om een andere aanpak, aangezien post-conflict situaties vaak gepaard gaan met lage niveaus van ontwikkeling. Het feit dat sociaaleconomische ongelijkheid de spanningen tussen groepen dikwijls verhogen, is voor academici en beoefenaars uit beide velden aanleiding de nexus tussen het veld van transitional justice en ontwikkeling te bekijken.⁴⁴

⁴⁰ Hogenboom & Vieille, “Rebuilding Social Fabric in Failed States” (2008), 7

⁴¹ Europese Commissie, *Bosnia and Herzegovina 2015 Report* (Brussel: Europese Commissie, 2015), 9, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13912-2015-INIT/en/pdf> (5 april 2017)

⁴² United Nations Development Program, *Facing The Past And Access To Justice From A Public Perspective, Special Report* (UNDP BiH, 2010)

⁴³ Priscilla Hayner, “Justice in Transition: Challenges and Opportunities,” paper gepresenteerd tijdens de 55th annual DPI/NGO Conference, *Rebuilding Societies Emerging from Conflict: A Shared Responsibility*, 2001, 1-2

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Evans, “Land, Socio-economic Rights and Transformative Justice” (2013), de Greiff & Duthie,

Binnen het huidige wetenschappelijk debat bestaat vooral veel focus op de manier waarop transitional justice invloed heeft op ontwikkeling. Zo beargumenteren Roger Duthie en Pablo de Greiff dat transitional justice bijdraagt aan ontwikkeling door het vertrouwen tussen de staat en de bevolking te bevestigen.⁴⁵ Simon Robins, Paul Gready, Naomi Roht-Arriaza en Katharine Orlovsky focussen zich daarentegen allen op de potentiële sociaaleconomische impact van bestaande transitional justice mechanismen, waarbij vooral het ontwikkelingspotentieel van reparaties hen lijkt te interesseren.⁴⁶ Omgedraaid zijn er ook onderzoekers, waaronder Duthie, die kijken naar de manier waarop ontwikkeling impact op transitional justice kan hebben.⁴⁷ Rolando Cobián en Felix Reátegui wijzen daarentegen juist op de wederzijds versterkende kracht van de velden, die zou liggen in het gedeelde lange-termijn doel om de samenleving te transformeren.⁴⁸

Het beperkende aan deze exploraties is dat ze uitgaan van het effect van het ene veld op het andere, waardoor de velden van elkaar losstaand gezien blijven worden. Zelfs de theorie waarin de velden overeenkomen in doeleinden bespreekt niet hoe dit samenwerking tussen de velden kan bevorderen of hoe een ontwikkelingsaspect als transitional justice mechanisme zou kunnen dienen. De suggesties richten zich alleen op het adresseren van structureel geweld via al bestaande gereedschappen.

Een ietwat meer toegespitste verbinding tussen de twee velden toont zich in het idee ook schendingen van sociale, economische en culturele rechten in transitional justice processen te adresseren.⁴⁹ Als reactie op deze behoefte is het concept van ‘transformative justice’ ontwikkelt, een alternatieve vorm van transitional justice waarbij de nadruk op lokale vertegenwoordiging ligt. Wetenschappers gebruiken dit concept voornamelijk om ongelijke machtsrelaties en

“*Transitional Justice and Development*” (2014) of Rama Mani, “Editorial: Dilemmas of Expanding Transitional Justice, or Forging the Nexus between Transitional Justice and Development,” *International Journal of Transitional Justice* 2 no.3 (2008), 253 – 260

⁴⁵ de Greiff & Duthie, “*Transitional Justice and Development*” (2014), 28 - 40

⁴⁶ Gready & Robins, “From Transitional to Transformative Justice”. Naomi Roht-Arriaza en Katharine Orlovsky, “A Complementary Relationship: Reparations and Development” in *Transitional Justice and Development: Making Connections*, ed. Pablo de Greiff en Roger Duthie (New York: Social Science Research Council, International Centre for Transitional Justice, 2009), 170 - 200

⁴⁷ Roger Duthie, “Toward a development sensitive approach to transitional justice” *International Journal for Transitional Justice* 2 no. 3 (2008), 294 - 96

⁴⁸ Rolando Cobián en Félix Reátegui, “Toward Systemic Social Transformation: Truth Commissions and Development,” in *Transitional Justice and Development: Making Connections*, ed. Pablo de Greiff en Roger Duthie, (New York: Social Science Research Council, International Centre for Transitional Justice, 2009), 142 – 150

⁴⁹ Duthie, “Toward a development sensitive approach” (2008)

structuren van uitsluiting uit te dagen. Dit concept prioriseert sociaaleconomische rechten bij het adresseren van lokale behoeften en weerspiegelt een verschuiving van aandacht naar lokale gemeenschappen en alledaagse behoeften. Zoals Erin Daly passend verwoord, zit het verschil in het idee dat ‘transitie’ naar een verandering aan de top verwijst, terwijl ‘transformatie’ naar een wijder-reikende verandering van de gehele samenleving refereert.⁵⁰ Alhoewel er relatief veel literatuur over de behoefte aan transformatieve justice bestaat, is er tot nu toe weinig analytische en politieke aandacht geweest voor het concretiseren van dergelijke processen en gereedschappen.

De kritieken uit en veranderingen binnen het wetenschappelijk debat weergeven een verschuiving in het denken over transitional justice en vormen zo het kader waarbinnen dit onderzoek zich bevindt. Het onderzoek naar het beleid van de drie actoren past binnen de toenemende exploratie naar meer holistische benaderingen van transitional justice omdat het inspeelt op het idee een aspect behorende tot het veld van ontwikkeling te verwerken en kritieken heersend in het debat omtrent transitional justice betreft en uitdaagt. Met dit onderzoek wordt echter gepoogd op een meer concrete wijze te kijken naar de manier waarop een element van ontwikkeling, zijnde economic empowerment, al binnen het transitional justice beleid is opgepikt. Op deze manier probeert dit onderzoek vernieuwing en verandering te brengen in de tot nu toe bescheiden impact die het wetenschappelijke debat op de praktijk heeft gehad en in te spelen op kansen die het veranderende veld met zich meebrengt.

⁵⁰ Erin Daly, “Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation,” *International Legal Perspectives* 12 no.1&2, (2002), 72 -75

2. Periode 1995 - 2005

In dit hoofdstuk wordt het beleid van de VN, Pax en de Moeders van Srebrenica in de periode van 1995 tot 2005 geanalyseerd. Het deel wordt afgesloten met een korte conclusie waarin de belangrijkste lijnen uitgelicht worden.

2.1 De VN

2.1.1. De ICTY en rechtvaardigheid

Met het einde van de Koude Oorlog, gesymboliseerd door de val van de Berlijnse muur, begon een periode gemarkeerd door processen van democratisering en de opstelling van vredesakkoorden die gewapende conflicten ten einde moesten brengen. Of het nou in de loop van nationaal dialoog was of tijdens vredesonderhandelingen, het onderwerp van straffeloosheid kwam telkens terug tussen partijen zoekend naar een balans tussen de één zijn wens te vergeten en de anders verlangen naar rechtvaardigheid. Het was dan ook in deze periode dat de internationale gemeenschap het belang van het tegengaan van straffeloosheid, voornamelijk in het geval van grove mensenrechtenschendingen, sterker begon in te zien.⁵¹ Kijkend naar het transitional justice beleid van de VN in Bosnië, lijkt haar eerste reactie op de grootschalige mensenrechtenschendingen tijdens de oorlog deze ontwikkeling inderdaad te weerspiegelen. Als reactie op de toenemende druk een antwoord te formuleren op de uitgevoerde misdaden, richtte de VN in 1993 de ICTY op. Dit was de eerste keer sinds achtenveertig jaar dat de VN rechtvaardigheid voor de schending van mensenrechten probeerde te brengen en gold tevens als de grootste actie voor transitional justice in Bosnië.⁵²

In Resolutie 827, waarin het Statuut van het tribunaal goedgekeurd werd, wordt de ICTY gedetermineerd als een ad hoc tribunaal bedoeld voor de vervolging van personen

⁵¹ United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, “History”, UN ICTY website. <http://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/history#maturity> (10 april 2017)

⁵² Aryeh Neier, *War Crimes: Brutality, Genocide, Terror, and the Struggle for Justice* (New York: Times Books, 1998), 21.

verantwoordelijk voor serieuze schendingen van het internationaal humanitair recht.⁵³ De VN geeft in deze resolutie zelfs aan dat het vervolgen van misdadigers het enige doel van de ICTY zal zijn.⁵⁴ Alhoewel het tribunaal pas in 1995 begon met het aanklagen van misdadigers, werd het al tijdens de oorlog opgezet. In de resolutie wordt dan ook aangegeven dat de VN gelooft dat het opzetten van een internationaal tribunaal en de vervolging van misdadigers zal bijdragen aan de beëindiging van dergelijke schendingen en een effectief herstel ervan.⁵⁵ Hoewel onder andere Lillian Barria en Steven Roper twijfelen aan het succes daarvan, wijzend op het feit dat het twee jaar duurde voordat de oorlog uiteindelijk voorbij was en ook de vraag omtrent de huidige staat van vrede discutabel is, is het duidelijk dat de VN al met het instellen van de ICTY, naast het bieden van rechtvaardigheid, de totstandkoming van vrede in het achterhoofd had.⁵⁶ In de resolutie wordt dan ook gesteld dat het aanstellen van een ad hoc maatregel door de Raad zal zorgen voor het brengen van rechtvaardigheid zowel als bijdragen aan het herstel en de instandhouding van vrede.⁵⁷

Ondanks de vele geluiden van diplomaten, media en voorstanders over de potentiële kracht van het tribunaal verzoening tussen strijdende partijen te realiseren, is dit doel niet in het Statuut van 1993 terug te vinden, wat opvallend is aangezien in het geval van de ICTR verzoening al wel expliciet in het mandaat genoemd wordt. Laurel Fletcher en Harvey Weinstein geven in hun onderzoek aan dat de VN tijdens de debatten voorafgaand aan de oprichting van het tribunaal verzoening inderdaad niet als direct doel van de ICTY overwogen.⁵⁸ Alhoewel de ambassadeur van Hongarije toentertijd wel kort gesproken zou hebben over het “helen van psychologische wonden”, wordt er door de VN pas in 2004 voor het eerst expliciet een verbinding gelegd tussen de ICTY en verzoening.⁵⁹ In Resolutie 1534 wordt het belangrijke werk van *beide* tribunalen in het bijdragen aan vrede, veiligheid en nationale verzoening voor het

⁵³ United Nations Security Council Resolution 827, *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, S/RES/827 (25 mei 1993), 1, via:

http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf (3 april 2017)

⁵⁴ UNSC Resolution 827, 2

⁵⁵ Ibidem

⁵⁶ Lillian A. Barria en Steven D. Roper, “How Effective are International Criminal Tribunals?,” *The International Journal of Human Rights* 9 no.3 (2005), 357

⁵⁷ UNSC Resolution 827, 2

⁵⁸ Laurel E. Fletcher en Harvey M. Weinstein, “A world unto itself? The application of international justice in the Former Yugoslavia,” in *My Neighbour, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, eds. Eric Stover en Harvey M. Weinstein (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 30

⁵⁹ Fletcher & Weinstein, “A world unto itself?” (2004), 30

eerst erkent.⁶⁰ Het is opvallend dat dit pas in 2004 gebeurt, aangezien de VN ook in 2000 de verzoenende potentie van de ICTR weer vermeldt.⁶¹ De link tussen de opzet van een internationaal tribunaal en het doel verzoening te bereiken werd door de VN al sinds 1994 gelegd, maar blijkt in het geval van de ICTY de eerste tien jaar niet tot de motivatie en geplande doeleinden te behoren.

Naast de oprichting van de ICTY heeft de VN zich in de periode van 1995-2005 weinig uitgelaten over transitional justice beleid in Bosnië. Via de *United Nations Mission in Bosnia and Herzegovina* werden grootschalige screenings van de politie uitgevoerd, maar deze demobilisatie en hervorming van de veiligheidssector werd niet verbonden aan transitional justice initiatieven en werd onafhankelijk van de grootschalige poging via de ICTY rechtvaardigheid te vinden uitgevoerd.⁶² Er kan dan ook gesteld worden dat de VN met haar transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië de eerste jaren voornamelijk gefocust was op de applicatie van internationaal recht, het bestraffen van oorlogsmisdadigers en de constructie van democratische instituties. De verschillende resoluties tonen dat de VN met de oprichting van de ICTY inzette op het aantonen van verantwoordelijkheid en het leveren van rechtvaardigheid. Op sociaaleconomische ontwikkeling, werkgelegenheid of economic empowerment werd met het tribunaal niet gedoeld, hierover wordt in geen enkele resolutie met betrekking tot de ICTY gesproken. Het enige aspect dat mogelijk een eerste verschuiving in het denken van de VN over transitional justice in Bosnië aantoont, is de ‘Completion Strategy’ van de ICTY, die in 2003 werd ontwikkelt.⁶³ Met deze strategie wilde de VN meer zaken naar Bosnië verschuiven, deels vanwege het feit dat de ICTY een te hoog aantal zaken niet aankon en als tijdelijk tribunaal gericht was op een succesvolle afsluiting, maar ook om rechtvaardigheid en waarheid dichterbij

⁶⁰ United Nations Security Council Resolution 1534 (2004), *United Nations Resolution relevant to the Statute of the Tribunal*, S/RES/1534 (26 maart 2004),

http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1534_2004_en.pdf (2 april 2017)

⁶¹ United Nations Security Council Resolution 1329 (2000), *United Nations Resolution relevant to the Statute of the Tribunal*, S/RES/1329 (30 november 2000), 1,

http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1329_2000_en.pdf (3 april 2017)

⁶² Chandra Lekha Sriram et al., eds. *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-Combatants* (Londen: Routledge, 2012), 7 – 10, 152

⁶³ United Nations Security Council, Resolution 1503 (2003), S/RES/1503 (28 augustus 2003), <http://www.refworld.org/docid/3f535ca64.html>

de samenleving te brengen.⁶⁴ Hierin schemert voor het eerst het besef door om in Bosnië minder top-down te werk te gaan en meer in samenwerking te treden met het land zelf.

2.1.2 Ontwikkelingen in het denken van de VN over transitional justice op algemeen niveau

Ondanks de sterke focus op de inzet van retributive justice mechanismen in het transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië, is er bij de VN op algemeen niveau een interessante ontwikkeling in het denken over transitional justice op te merken. Deze verandering is belangrijk voor het begrijpen van de latere transitional justice pogingen van de VN in Bosnië en helpt uit te leggen waarom bepaalde mechanismen pas op bepaalde momenten worden ingezet.

In 1996 publiceert Speciaal Rapporteur Theo van Boven in opdracht van een Subcommissie een herziene set van algemene principes en richtlijnen voor herstel en reparatie voor slachtoffers van grootschalige mensenrechtenschendingen, dit wegens de groeiende opzet van transitional justice mechanismen.⁶⁵ Alhoewel deze principes en richtlijnen pas in 2005 door de Algemene Raad geadopteerd werden, laat het document zien dat er al vanaf 1996 in bepaalde mate nagedacht werd over de behoeften van slachtoffers.

Van Boven wijst erop dat de kwestie van straffeloosheid en reparaties zeker vanuit het perspectief van transitional justice zonder twijfel intergerelateerd zijn.⁶⁶ Zijn ideeën met betrekking tot compensatie worden vervolgens toegevoegd aan een soortgelijk onderzoeksrapport over het tegengaan van straffeloosheid, waarvan de uiteindelijke versie eveneens pas in 2005 aangenomen wordt, maar wat reparaties en rechtsstaat wel al met elkaar

⁶⁴Nela Porobic–Isakovic, “Transitional justice in Bosnia and Herzegovina – challenges and opportunities”, *Ukrainian Helsinki Human Rights Union* (2016), <http://helsinki.org.ua/en/articles/transitional-justice-in-bosnia-and-herzegovina-challenges-and-opportunities/> (2 juni 2017)

⁶⁵Theo van Boven, *Revised set of basic principles and guidelines on the right to reparation for victims of gross violations of human rights and humanitarian law, pursuant to Sub-Commission decision 1995/117* (second draft), United Nations, E/CN.4/Sub.2/1996/17, (24 mei 1996)

⁶⁶United Nations, General Assembly, *The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, A/RES/60/147 (16 december 1995), <https://www.un.org/ruleoflaw/files/BASICP~1.PDF> (2 april 2017)

verbind.⁶⁷ Het onderzoek is echter vooral interessant vanwege het feit dat er voor de eerste keer een verband gelegd wordt met aspecten van economische ontwikkeling. In de richtlijnen wordt namelijk aangegeven dat compensatie moet worden geboden voor alle economisch waar te nemen schade en dat deze schade resultaat kan zijn van “fysieke of mentale schade, misgelopen kansen, waaronder *werkgelegenheid*, educatie en sociale uitkering; morele schade; kosten benodigd voor juridische assistentie, medicijnen en medische diensten, en psychologische en sociale diensten”.⁶⁸

De benoeming van restitutie als reparatievorm past hier eveneens binnen. De wederopbouw van iemands vooroorlogse leefsituatie is immers voor het grootste deel gefocust op economische (en sociale) factoren, gezien het feit dat men de verloren familieleden en vrienden zelf niet terug kan brengen, maar de leefsituatie daaromheen wel. In 2005 wordt de restauratie van werk dan ook direct onder restitutie geplaatst.⁶⁹ Ondanks dat deze onderzoeken pas in 2005 tot officieel aangenomen documenten hebben geleid, laten de eerdere versies zien dat er al vanaf 1996 nagedacht werd over de mogelijke economische implicaties voor slachtoffers van grove mensenrechtenschendingen en toont het hoe werkgelegenheid toen al door werknemers van de VN in de context van transitional justice geplaatst werd.

2.1.3. 2004 – Een duidelijke verandering

De echte verandering in het denken over transitional justice vindt eigenlijk pas aan het einde van de periode plaats. Het in 2004 door de Secretaris-Generaal opgestelde rapport ‘*The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post Conflict Societies*’ markeert dit groeiende begrip over de applicatie van transitional justice concepten en instrumenten. De Secretaris-Generaal

⁶⁷ United Nations Commission on Human Rights, *Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)*, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1 (2 oktober 1997), http://hrlibrary.umn.edu/demo/RightsofDetainees_Joinet.pdf

⁶⁸ United Nations, General Assembly, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation*, (2005) punt 20 & 21

⁶⁹ Ibidem

geeft dan ook aan dat de VN uit de voorgaande periode belangrijke lessen voor toekomstige interventies heeft geleerd.⁷⁰

Het meest opvallende aspect in dit document is de verschuiving naar een meer veelzijdige aanpak en beschouwing van transitional justice. In het rapport erkent de VN zich tot nu toe vooral gefocust te hebben op de onmiddellijke veiligheidsbehoeften van de bevolking en op het adresseren van grootschalige onrechtvaardigheid als gevolg van oorlogen, waarbij ze de grondoorzaken van conflict veelal buiten wege hebben gelaten.⁷¹ De Secretaris-Generaal geeft aan dat juist het adresseren van grondoorzaken echter een manier kan zijn waarop de VN kan helpen terugkerend conflict in de toekomst te doen voorkomen. In het rapport wordt aangegeven dat de VN minder moet inzetten op het opleggen van zogenaamde ‘one-size-fits-all’ formules en buitenlandse modellen en haar steun in plaats daarvan moet baseren op nationale onderzoeken, participatie, behoeften en aspiraties.⁷² De realisatie dat een benadering waarbij, zoals in het rapport vermeld staat, enkel gefocust wordt op één institutie en waarbij het maatschappelijk middenveld of slachtoffers genegeerd worden, niet effectief zal zijn, wijst op een toenemend besef van het belang een meer slachtoffergerichte benadering te hanteren.⁷³ Ook sluit dit aan bij een eerder statement voortkomend uit een Expert Group Meeting in 2003 van de *United Nations Division for the Advancement of Women*, waarin geconcludeerd werd dat het uitblijven van het omarmen van meningen van de lokale bevolking kan leiden tot een slecht of verkeerd begrip van vredes transformatie.⁷⁴

De VN introduceert daarnaast het plan een meer alomvattende aanpak te hanteren, waarbij de organisatie aangeeft niet alleen gevoelig te zullen zijn voor de behoeften van sleutelgroepen, maar ook het begrip voor de behoefte aan complementariteit tussen transitional justice mechanismen zegt te willen vergroten.⁷⁵ De Secretaris-Generaal geeft dit aan door in te

⁷⁰ United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies*, Report of the Secretary-General, S/2004/616 (23 augustus 2004), 1-2, <http://www.ipu.org/splz-e/unga07/law.pdf> (2 april 2017)

⁷¹ United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice (2004)*, 3

⁷² Ibidem

⁷³ Ibidem, 6-7

⁷⁴ Christine Chinkin, “Peace agreements as a means for promoting gender equality and ensuring participation of women – A framework of model provisions” (Expert Group Meeting United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), 10 – 13 november 2013),

<http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/peace2003/reports/BPChinkin.PDF> (17 april 2017)

⁷⁵ United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice (2004)*, 1

gaan op het feit dat geen één vorm van reparatie geheel bevredigend zal zijn voor slachtoffers. Door in plaats daarvan geschikte combinaties van reparatiemaatregelen als aanvulling op de voortgang van criminele tribunalen en waarheidscommissies voor te stellen, zet de VN een stap in de richting van een meer holistische benadering van transitional justice, waarin de potentie voor samenwerking tussen transitional justice en andere velden te vinden is.⁷⁶

Alhoewel dit een interessante stap is kijkend naar het huidige debat omtrent de nexus tussen ontwikkeling en transitional justice en de potentie van economic empowerment, blijft de VN haar rol in 2004 omschrijven als “bouwer van binnenlandse juridische capaciteiten”.⁷⁷ Rechtvaardigheid blijft de belangrijkste en vaakst genoemde doelstelling, zo wordt ervan uitgegaan dat duurzame verzoening enkel kan plaatsvinden mits de behoefte aan rechtvaardigheid effectief is bevredigd.⁷⁸ Interessant is de toevoeging van ‘het brengen van hoop’ aan de effecten van tribunalen, wat, in tegenstelling tot het verledengerichte eerste Statuut van de ICTY, een element verwijzend naar de toekomst toevoegt.

Verder worden in 2004 onder andere waarheidscommissies, het screenen van politie en het herstel van eigendomsrechten als componenten van transitional justice geïntroduceerd.⁷⁹ Alhoewel er in dit document nog steeds geen aandacht wordt geschonken aan economic empowerment of werkgelegenheid, wordt wel aangegeven dat de ontwikkeling van de rechtsstaat evengoed belangrijk is voor de bescherming van sociale en economische rechten als voor politieke en civiele rechten.⁸⁰ Sociale en economische rechten worden op deze manier voor het eerst in verband met transitional justice genoemd. In Resolutie 2005/70 wordt vervolgens meer concreet gesteld dat de volledige reeks aan civiele, culturele, economische, politieke en sociale rechten meegenomen moet worden in de context van transitional justice.⁸¹ Ondanks het feit dat er in Bosnië gedurende de eerste tien jaar door de VN vrijwel alleen ingezet werd op het brengen van rechtvaardigheid en de ontwikkeling van de rechtsstaat, blijkt de VN aan het einde van deze periode al een sterke verandering te zijn doorgaan met betrekking tot het denken over transitional

⁷⁶ Ibidem, 19 punt 55

⁷⁷ United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice (2004)*, 8

⁷⁸ United Nations Commission on Human Rights, *Question of the impunity of perpetrators of human rights*, 1997

⁷⁹ United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice (2004)*, 17 - 18 punt 52 & 55

⁸⁰ Ibidem, 7, 12, 24

⁸¹ Office of the High Commissioner for Human Rights, Human Rights Resolution 2005/70, *Human rights and transitional justice*, E/CN.4/RES/2005/70 (20 april 2005), <http://www.refworld.org/docid/45377c836.html> (4 april 2017)

justice. De benoeming van de noodzaak meer uitgebreid en completerend beleid te voeren, de toenemende focus op de behoeften en meningen van slachtoffers en het betrekken van sociale en economische rechten weergeeft een verandering in denken die dichterbij de potentiële toevoeging van economic empowerment als gereedschap staat, waarbij de toevoeging van het punt dat misgelopen werkgelegenheid ook gecompenseerd moet worden, de veelbelovendste is. De analyse laat zien dat de VN tijdens de start van haar transitional justice beleid in Bosnië een beperkte focus had. Pas aan het eind van de periode ontwikkelt de VN een breder perspectief, wat invloed zal gaan hebben op het in Bosnië uitgevoerde beleid in de periode die hierop volgt.

2.2 IKV & PAX Christi 1995

2.2.1. Toekomst en verzoening

In 1995 bestond Pax nog uit twee verenigingen, het *Interkerkelijk Vredesberaad* (IKV) en *Pax Christi Nederland*. In 2007 vormden deze verenigingen samen de organisatie *IKV Pax Christi*, die in 2014 haar naam in Pax veranderde. Om mogelijke veranderingen in het transitional justice beleid van Pax in Bosnië in kaart te brengen, is het nodig te kijken naar de manier waarop het IKV en Pax Christi in de periode 1995-2005 actief waren in Bosnië en welke doelen zij aan hun werk verbonden. Alhoewel zowel het IKV als Pax Christi in deze periode nog niet expliciet spreken van een transitional justice beleid, zullen bepaalde tussen 1995 en 2005 opgezette projecten hier later wel direct onder vallen en zijn de projecten in deze periode al duidelijk verbonden aan doelstellingen behorende tot transitional justice.

Zowel het IKV als Pax Christi waren al tijdens de oorlog actief in de Balkan. Beide verenigingen richtten zich in 1995 vooral op het lot van de slachtoffers van de etnische zuiveringen en probeerden bescherming aan de inwoners te bieden. Doordat overheden in die periode meer waardering kregen voor civiele samenlevingsorganisaties, werd er meer geld beschikbaar gesteld, wat de professionalisering van beide organisaties mogelijk en nodig maakte.⁸² De verenigingen ontwikkelden zich hierdoor tot projectorganisaties die zich vooral

⁸² Ben Schennink, "Hoe kan IKV Pax Christi het draagvlak verbreden en de participatie in de Vredesweek vergroten?," verslag van een symposium naar aanleiding van 40 jaar Vredesweek en de aanstaande pensionering van Ben Schennink, 25 mei 2007, file:///home/chronos/u-2f767c2bdc9c6cce29099e840648a4750a3e778f/Downloads/40_jaar_vrede_symposiumverslag.pdf (15 april 2017)

bezighielden met programma's in conflictgebieden.⁸³ Voor het IKV was Bosnië het eerste conflict waarbij het direct betrokken was.

Kijkend naar de focus van de organisaties, blijkt deze aan het begin van de periode vooral op de solidariteit met slachtoffers te liggen. Al in 1995 wijst Pax Christi op het belang van het tonen van solidariteit met oorlogsslachtoffers en bestempelt dit als belangrijkste taak tijdens het conflict in Bosnië.⁸⁴ Ook het IKV handelt voornamelijk uit solidariteit en geeft daarnaast aan dat civil society een belangrijke rol speelt bij de vredesopbouw.⁸⁵ Het is duidelijk dat beide organisaties sterk gericht zijn op de rol en behoeften van slachtoffers en inwoners bij vredesopbouw. Zo geeft Pax Christi in haar strategisch beleidskader aan vredesgroepen in conflictgebieden te zullen ondersteunen omdat deze onmisbaar zouden zijn voor de opbouw van duurzame vrede, verzoening en een democratische rechtsstaat en stelt IKV in een beleidsnota dat duurzame vrede alleen bereikt kan worden met de inzet van burgers en maatschappelijke organisaties.⁸⁶⁸⁷ Beide organisaties zijn met hun acties dan ook sterk gericht op verzoening. Niet alleen bij de oprichting van Pax Christi was dit één van de drie kernpunten (vrede, rechtvaardigheid en verzoening), ook in latere documenten en in relatie met Bosnië spreken de organisaties hierover. Zo omschreef Pax Christi zich in 1998 als “een verzoener die opereert in landen met tragische, niet te beëindigen problemen”, waarbij de organisatie onder andere Bosnië bedoelde.⁸⁸ Hieraan verbonden is het door beide organisaties geformuleerde doel van conflictpreventie en het realiseren van een vreedzame overgang.⁸⁹

Deze slachtoffergerichte benadering en focus op verzoening zijn terug te zien in de projecten die de organisaties met betrekking tot Bosnië hebben uitgevoerd. In 1997 werd dankzij het IKV en Pax Christi de eerste jaarlijkse Srebrenica-Herdenking in Den Haag gehouden,

⁸³ Ben Schennink, “Een vitale relatie met de achterban blijft nodig”, *Pax Christi communicatie* (1999)

⁸⁴ Pax Christi publicatie, Oorlog in Voormalig Joegoslavië: een tragedie zonder eind? De kleine dingen die we kunnen doen (Utrecht 1995) 10

⁸⁵ IKV, “*Beleidsnota IKV*”, *IISG*, Archief IKV, inv. nr. 255 (1998)

⁸⁶ Pax Christi, “Met het oog op vrede. Strategisch beleidskader 1999-2004,” *KDC*, Archief PXNE, inv. nr. 3663, (1998) 11

⁸⁷ *Beleidsnota IKV* (1998)

⁸⁸ Guido de Vries, “Pax Christi vijftig jaar vredesduif”, *Nrc.nl*, 30 november 1998, <https://www.nrc.nl/nieuws/1998/11/30/pax-christi-vijftig-jaar-vredesduif-7425086-a472601> (29 maart 2017)

⁸⁹ *Beleidsnota IKV* (1998). Pax Christi, “Met het oog op vrede”, (1998)

waarbij solidariteit met en herinnering aan de slachtoffers centraal stond.⁹⁰ In 2000 werd een eerste groep vluchtelingen geholpen terug te keren naar Suceasca, een dorpje dichtbij Srebrenica.⁹¹ Ondanks het feit dat veel slachtoffers alleen naar mono-etnische dorpen wilden terugkeren, was ook dit initiatief gericht op het stimuleren van tolerantie en verzoening. Waar het opvallend is dat er in het jaarverslag van Pax Christi in 2002 niets meer over Bosnië geschreven wordt, tonen de in dat jaar opgerichte samenwerkingsrelaties tussen Srebrenica en de twee Nederlandse gemeenten Heumen en Winschoten (tegenwoordig de gemeente Oldambt) dat beide organisaties nog steeds actief bezig waren met een benadering gericht op verzoening in Bosnië.⁹² De samenwerkingsrelaties moesten de terugkeer van vluchtelingen bevorderen en bijdragen aan de versterking van het lokaal bestuur en het herstel van interetnische relaties. Het IKV en Pax Christi beschouwden het herstel van het sociaal contract als cruciaal in post-conflictgebieden en achtten de horizontale samenwerking hierbij noodzakelijk.⁹³ De versterking van de sociale cohesie zou daarnaast bijdragen aan de ‘empowerment’ van burgers.⁹⁴

2.2.2. *Rechtvaardigheid en verleden*

In het jaarverslag van 2003 van het IKV wordt daarnaast voor het eerst een grotere focus op rechtvaardigheid duidelijk. In het jaarverslag wordt ingegaan op de verantwoordelijkheid van Nederland en de internationale gemeenschap in het falen van het bieden van bescherming aan de Bosnische Moslims in Srebrenica in 1995. Het IKV stelt dat de Tweede Kamer deze fouten moet erkennen om vervolgens een echt dialoog met de nabestaanden te kunnen beginnen.⁹⁵ Vanaf 2003 biedt de organisatie onder andere aan Hasan Nuhanovic, een voormalige tolk van het

⁹⁰ Pax, “Nationale Srebrenica Herdenking op 11 juli 2013”, bericht op eigen website, 2 juli 2013, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/nationale-srebrenica-herdenking-op-11-juli-2013> (10 maart 2017)

⁹¹ Dion van den Berg, “Rekindling a National Debate, How Public and Private Recognition can Shift the Dutch Discourse on Srebrenica” in *Images of Enmity and Hope: Texts, Beliefs, Practices*, ed. Lucien van Liere en Klaas Spronk (Münster: Lit Verlag Münster, 2014), 105-106

⁹² Pax Christi, Jaarverslag 2002, “Passie voor vrede,” (2002), <http://www.bibalex.org/Search4Dev/files/345098/178456.pdf> (12 april 2017)

⁹³ Bart Weijs en Dion van den Berg, “Vredesopbouw – Democratisering – Infrastructuur. Voorlopige bevindingen van een onderzoek naar gemeentelijke samenwerking met (post)conflictgebieden en fragiele staten,” (Input paper voor een discussiebijeenkomst: IKV Pax Christi, Stadhuis Wageningen, Nederland, 21 januari 2010), 18, <file:///C:/Windows/Temp/ivx-pax-christi-vredesopbouw-democratisering-infrastructuur.pdf> (5 mei 2017)

⁹⁴ Weijs en van den Berg, “Vredesopbouw – Democratisering – Infrastructuur” (2010), 19

⁹⁵ IKV, Jaarverslag 2003, 25, <http://www.bibalex.org/search4dev/files/345092/178450.pdf> (16 maart 2017)

Dutchbat-bataljon, steun in zijn zoektocht naar gerechtigheid. Het IKV ontwikkelde mede om deze reden het plan een onafhankelijk steunfonds voor juridische initiatieven voor nabestaanden van Srebrenica op te laten zetten, waarmee onder andere kosten voor de vertaling van documenten, reizen en advocaten vergoed konden worden.⁹⁶ Alhoewel deze maatregelen duidelijk ontwikkeld zijn met het doel aansprakelijkheid en rechtvaardigheid te realiseren, zijn ook deze maatregelen voortgekomen uit een slachtoffergericht perspectief, het IKV ondersteunt hier immers slachtoffers in hun behoefte gehoord te worden.

Daarnaast zijn in 2003 de eerste 600 slachtoffers bij het *Potocari Memorial Centre* in Srebrenica begraven. Het IKV was hier op uitnodiging bij aanwezig en heeft een rol gespeeld bij de opzet van de herdenkingsceremonie en de verhuizing van het toen in Tuzla gelegen Srebrenica Documentatie- en Informatiecentrum naar Potocari.⁹⁷ Met deze activiteiten zet het IKV vooral in op herinnering en educatie. Ook blijft de organisatie zich in deze periode richten op verzoening en interetnische contact, bijvoorbeeld met de oprichting van een internationaal multireligieus centrum in Tuzla of via ondersteuning van een Jongerencentrum en zomerkampen, waar jongeren van alle etnische achtergronden samenkomen en in een aantal secties werken.⁹⁸ Het IKV geeft aan dat het belang bij het samenzijn ligt. Alhoewel het hier om de jongeren gaat, laten dit project en de door het IKV gegeven beargumentering zien dat de organisatie bezig was via gezamenlijk werk verzoening te bereiken. De media-, presentatie- en onderhandelingstrainingen die het IKV in samenwerking met het vrouwennetwerk *Women in BiH* voor Bosnische vrouwen verzorgde, is hiervan eveneens een voorbeeld. In het jaarverslag benadrukt het IKV zowel de rol die de trainingen hebben in het beter voor het voetlicht krijgen van hun werk als de manier waarop ze “vrouwen uit verschillende politieke hotspots en met verschillende ideeën bij elkaar brengen”.⁹⁹ Alhoewel economic empowerment niet concreet genoemd wordt, is in deze projecten wel een dergelijke gedachtegang te ontdekken met betrekking tot het emanciperen van vrouwen via werkgerelateerde trainingen en het tegelijkertijd samenbrengen van mensen met tegenstrijdige ideeën.

Kijkend naar het in deze periode uitgevoerde beleid, wordt duidelijk dat Pax Christi en het IKV vanuit een duidelijk slachtoffergericht perspectief projecten ontwikkelden die moesten

⁹⁶ IKV, Jaarverslag 2003, 25

⁹⁷ Ibidem, 26

⁹⁸ Ibidem, 31

⁹⁹ Ibidem, 31

bijdragen aan “duurzame vrede, wederopbouw en democratisering”.¹⁰⁰ Wat vooral interessant is, is dat het IKV in het jaarverslag van 2003 aangeeft besef te hebben van het feit dat verleden, heden en toekomst met elkaar verweven zijn.¹⁰¹ De organisatie stelt dat men zich in Nederland vooral bezighoudt met het verleden, maar dat voor Bosnië een integrale aanpak de enige logische optie is.¹⁰² Het IKV geeft dan ook aan zich bezig te zullen blijven houden met “de waarheid en gerechtigheid omtrent de genocide in het verleden, de manier waarop nabestaanden zich staande houden in het heden (materieel en psychologisch) en besluiten over hun toekomst (waar, met wie en onder welke voorwaarden)”.¹⁰³ In dit opzicht hanteert het IKV een brede benadering van transitional justice, waarbij niet alleen gekeken wordt naar het verleden, maar vooral ook beleid ontwikkelt wordt met het oog op de toekomst van de slachtoffers. In tegenstelling tot de VN, blijkt dat Pax Christi en het IKV in deze periode al gebruik maakten van een meer alomvattende benadering.

2.3. De Moeders van Srebrenica

2.3.1. Waarheid

Tijdens de oorlog in Bosnië werkten veel NGO's samen en vaak onder directe controle van internationale humanitaire organisaties. Na de ondertekening van de Dayton Akkoorden is de impact en rol van NGO's significant veranderd. Zo kwamen er meer vrouwen-NGO's en werd hun rol steeds belangrijker.¹⁰⁴ De *Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves*, beter bekend als de *Mothers of Srebrenica*, is hier een voorbeeld van.

De NGO is in 1996 opgericht vanuit de wens en behoefte van de Moeders actief deel te nemen in de zoektocht naar de waarheid over het lot van hen die verdwenen in 1995.¹⁰⁵ Tot op de dag van vandaag zijn er vrouwen die hun zoons, mannen en vaders kwijt zijn geraakt en nog

¹⁰⁰ IKV, Beleidsnota IKV (1998). Pax Christi, “Met het oog op vrede” (1998)

¹⁰¹ IKV, Jaarverslag 2003, 26

¹⁰² Ibidem

¹⁰³ Ibidem

¹⁰⁴ Fahira Fejzić-Čengić, *Selected Bibliography on Sociocultural Position of Women in Bosnia and Herzegovina (1900– 2010)* (Sarajevo: Research department of the Center for Education and Research "Nahla", 2011), 8

¹⁰⁵ Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves, “About us,” *Mothers of Srebrenica Official Website*, <http://enklave-srebrenica-zepa.org/english.onama.php> (2 april 2017)

altijd niet weten waar de lichamen begraven zijn. Alhoewel de Moeders zich in de uitvoering van hun beleid grotendeels focussen op de slachtoffers en vermisten van de genocide in Srebrenica, geven ze op hun website aan tevens op zoek te zijn naar de waarheid met betrekking tot personen die tussen 1992 en 1995 verdwenen. Vanaf de oprichting is het hun missie geweest om de overlevenden en familieleden van slachtoffers die verdwenen of vermoord zijn bijeen te brengen.¹⁰⁶ De focus van de Moeders lag de eerste jaren dan ook vooral op waarheidsvinding en verwerking. Het vinden van de lichamen van hun geliefden zou bijdragen aan het verwerkingsproces. Zo zei één van de moeders dat ze sinds de massamoord in een gevangenis leeft en gestraft wordt op een manier die je niemand toewenst.¹⁰⁷ Ze geeft dan ook aan dat alles wat ze doet in het teken staat van de hoop dat elke moeder de waarheid vindt.

Het achterhalen van de waarheid over wat er met de slachtoffers gebeurd is en waar hun lichamen verborgen zijn, is verbonden aan de drang niet te laten vergeten wat er gebeurd is en de herinnering aan de slachtoffers levend te houden.¹⁰⁸ Deze focus op herinnering blijkt uit verschillende acties die de NGO de eerste jaren heeft uitgevoerd. Zo hebben de Moeders hard gelobbyd voor de oprichting van het Potocari herdenkingscentrum in 2001 en hebben ze bij het Europees Parlement aangedrongen de *Resolution on Srebrenica Genocide* te adopteren en 11 juli als officiële herdenkingsdag in te voeren. Daarnaast zijn ze vanaf 2003 actief in het bestuur voor het begraven van de stoffelijke overschotten van gevonden vermisten en geven ze aan veel onderscheidingen te hebben ontvangen wegens hun betrokkenheid bij het verzekeren dat Srebrenica en Zepa niet vergeten worden.¹⁰⁹ Het feit dat de Moeders Potocari hebben opgericht naar aanleiding van een onderzoek onder de nabestaanden, toont daarnaast aan hoe de NGO haar beleid laat vormen door de wensen en behoeften van slachtoffers. Deze slachtoffergerichte benadering is erg logisch, kijkend naar het feit dat de NGO bestaat uit slachtoffers en een slachtoffergroep vertegenwoordigt, maar laat op deze manier wel duidelijk zien wat de wensen en behoeften van deze mensen gedurende de eerste jaren na de oorlog waren. Het opvallende is dat het vinden van de vermisten in eerste instantie belangrijker werd geacht dan het bestraffen

¹⁰⁶ Mothers of Srebrenica, “About us”

¹⁰⁷ Olivera Simic, “What Remains of Srebrenica? Motherhood, Transitional Justice and Yearning for the Truth” *Journal of International Women's Studies* 10 no.4 (2009), 224,

¹⁰⁸ Olivera Simic en Kathleen Daly, “One Pair of Shoes, One Life’: Steps towards Accountability for Genocide in Srebrenica” *The International Journal for Transitional Justice* 5 no.3 (2011), 478 – 485

¹⁰⁹ Mothers of Srebrenica, “About us”

van de verantwoordelijken. De zoektocht naar rechtvaardigheid wordt de eerste jaren in ieder geval niet expliciet genoemd.

2.3.2 Werkgelegenheid

Één van de meest interessante dingen is het feit dat de Moeders al vrij snel de grenzen oversteken en samen gaan werken met Servische moeders, vrouwen in Kroatië en organisaties als *Women in Black* in Belgrado.¹¹⁰ Vooral de samenwerking met de NGO *Bosnian Handicraft* biedt een interessant inzicht in het denken van de Moeders over transitional justice. Het al in 1995 opgezette project was bedoeld als een manier om getraumatiseerde en arme vrouwen te helpen en etniciteiten samen te brengen.¹¹¹ Door vrouwen kleding te leren maken doelde het project erop economische onafhankelijkheid te stimuleren. Na de oorlog waren het namelijk vooral de vrouwen die zich in uitdagende financiële situaties bevonden, doordat het als vrouw aanzienlijk moeilijker was werk te vinden en de meeste vermiste en vermoorde personen mannen waren, waardoor families zonder hun traditionele broodwinnaars achterbleven.¹¹² Dankzij de Handicraft-zaken zijn sommige vrouwen in staat geweest terug te keren naar Srebrenica en hebben zo'n 300 mensen werk gekregen.¹¹³ Daarnaast stelden deelnemers dat het breien niet alleen hielp bij het verdienen van geld, maar ook een helend effect had.¹¹⁴ Bosnische vrouwen gaven aan in te zien dat ze niet elke Serviër verantwoordelijk konden houden en zeiden het daarom minder ongemakkelijk te vinden samen te werken. De vrouwen waren het er zelfs over eens dat het stimuleren van werkgelegenheid de juiste manier was om verzoening te faciliteren.¹¹⁵

Via deze projecten wordt duidelijk hoe werk voor de resocialisatie van slachtoffers en minderheden zorgde en tegelijkertijd interetnisch contact stimuleerde. Het feit dat Bosnische en

¹¹⁰ Simic, "What Remains of Srebrenica (2009), 227- 229

¹¹¹ Amra Hadziosmanovic, "In Bosnia, Muslim and Serb Women Reconcile", *Arab News*, 1 juni, 2004, <http://www.arabnews.com/node/250434> (13 april 2017)

¹¹² Maja Šoštarić, *War Victims and Gender-sensitive Truth, Justice, Reparations and Non-Recurrence in Bosnia and Herzegovina* (Impunity Watch, 2012), 14, http://www.impunitywatch.org/docs/Gender_Research_Report_BiH_English.pdf (9 april 2017)

¹¹³ Simic, "What Remains of Srebrenica (2009), 228.

¹¹⁴ Hadziosmanovic, "In Bosnia, Muslim and Serb Women Reconcile" (2004).

¹¹⁵ Ibidem

Servische vrouwen via dit project besloten het verleden achter zich te laten om zo een betere toekomst te ontwikkelen, biedt daarnaast hoop voor verzoening in Bosnië.

De ondersteuning van de Moeders aan dit project laat zien dat de slachtoffergroep al vroeg het belang van toekomstgerichte maatregelen inzag en tevens besef had van de kracht die economische onafhankelijkheid kan hebben op niet alleen heling, maar ook verzoening. De NGO omarmt vrouwen van ‘andere’ etniciteiten en geeft aan dat de pijn van alle vrouwen en moeders gelijk is, omdat alle vrouwen “dezelfde harten hebben”.¹¹⁶ In 2000 organiseerden de Moeders een Handicrafts-expositie, waarbij de focus wederom op het inkomensgenererende karakter van het evenement lag.¹¹⁷ Ondanks het feit dat de Moeders aangeven dat de expositie daarnaast ook een manier was om internationale vertegenwoordigers bijeen te brengen en te praten over de misdaden van Srebrenica, laat ook dit initiatief zien hoe de slachtoffergroep al relatief kort na de oorlog aandacht schonk aan economische emancipatie en dit verbond aan verzoening en toekomstgerichte ontwikkeling.

Dit toekomstgerichte element is vanaf 2000 steeds vaker terug te vinden in het beleid van de Moeders. Uit hun projecten blijkt dat de NGO een balans zoekt tussen verleden en toekomst, herinnering en doorgaan. Zo zetten de Moeders in 2001 een tentoonstelling op van kunst en literaire werken gemaakt door kinderen, getiteld ‘*Srebrenica: yesterday, today and tomorrow*’. Niet alleen de naam laat zien dat de Moeders zowel het verleden als het heden en de toekomst belangrijk achten, ook hun motivatie voor het organiseren van het evenement, waarin ze stellen dat de werken een krachtige herinnering aan het verleden en een optimistische blik naar de toekomst weergeven, laat dit zien.¹¹⁸ In 2002 verbinden ze daarnaast een waarschuwende boodschap aan het toekomstgerichte deel van hun beleid. In samenwerking met een aantal organisaties uit Servië en Bosnië houden de Moeders bijvoorbeeld een vreedzaam protest met de boodschap dat “Srebrenica en New York nooit meer mogen gebeuren”. Op deze manier laten de Moeders zien ook bezig te zijn met het voorkomen van nieuw conflict, ze willen voorkomen dat iemand dergelijk kwaad ooit nog meemaakt.¹¹⁹

2.3.3. *Rechtvaardigheid*

¹¹⁶ Simic, “What Remains of Srebrenica (2009), 228

¹¹⁷ Mothers of Srebrenica, “About us”

¹¹⁸ Mothers of Srebrenica, “About us”

¹¹⁹ Ibidem

Alhoewel de Moeders al langer impliciet bezig waren met gerechtigheid via het vinden van waarheid, wordt hun claim om rechtvaardigheid steeds explicieter duidelijk na de publicaties van het rapport van het *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* in april 2002 en het rapport van de *Parlementaire Enquêtecommissie Srebrenica* in januari 2003. De Moeders stellen de Nederlandse Staat en de VN in november 2002 aansprakelijk voor de massamoord en val van de enclave en vragen om een schadevergoeding.¹²⁰ In 2003 dienen ze vervolgens een schadeclaim in. Met deze actie wordt ten eerste duidelijk dat de slachtoffers zoeken naar een vorm van financiële compensatie en laat daarnaast zien dat de Moeders niet alleen naar rechtvaardigheid zoeken, maar ook vragen om het nemen van verantwoordelijkheid.

Verschillende in 2003 georganiseerde activiteiten weergeven deze toenemende focus op meer ‘retributive’ elementen van transitional justice. Met de tentoonstelling ‘*Life after Genocide*’ tonen de Moeders foto’s die hun strijd om waardigheid, gerechtigheid en verantwoordelijkheid verbeelden en ook de onderwerpen van de ronde tafel discussies, getiteld ‘*Srebrenica between truth and justice, memories and hope*’, ‘*The Location, Role, and Meaning of the Museum in Potočari*’ en ‘*The truth about the Srebrenica massacre*’ gaan over de verantwoordelijkheid voor de massamoord en rechtvaardigheid voor de misdaden.¹²¹ Ook in de organisatie van een presentatie over de juridische consequenties van hetgeen inmiddels bekend was aan feiten, fouten en verantwoordelijkheden inzake de genocide komt de aandacht van de Moeders voor retributive justice naar voren.

Interessant is dat de NGO ook aan haar zoektocht naar rechtvaardigheid het doel van verzoening verbindt. In publieke speeches benadrukken de Moeders hoe cruciaal het is rechtvaardigheid te brengen teneinde een gevoel van collectieve verantwoordelijkheid van de Servische Bosniërs en haat jegens deze groep te voorkomen.¹²² Deze denkwijze past binnen Mark Amstutz zijn theorie over retributive justice, waarbij ervan uitgegaan wordt dat een gemeenschap zijn toekomstige welzijn enkel kan bevorderen als aanvallers verantwoordelijk worden gehouden.¹²³ Terugkijkend naar de Handicraft-projecten laten de Moeders echter zien

¹²⁰ Anouk Eigenraam, “Moeders van Srebrenica procederen al jaren - een overzicht van rechtszaken” *NRC*, 16 juli 2014, <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/16/de-moeders-van-srebrenica-procederen-al-jaren-een-overzicht-van-de-rechtszaken-a1423696> (2 april 2017)

¹²¹ Mothers of Srebrenica, “About us”

¹²² Simic, “What Remains of Srebrenica (2009), 225

¹²³ Mark Amstutz, *International Ethics: Concepts, Theories, and Cases in Global Politics* (Washington D.C.: Rowman & Littlefield, 2005), 67

ook via andere wegen verzoening te zoeken. Het wordt hierdoor duidelijk dat de moeders in de periode van 1995-2005 al een brede benadering van transitional justice hanteren, waarbij ze zowel elementen van retributive als restorative justice gebruiken. De Moeders, als vertegenwoordigers van zo'n 6000 slachtoffers, laten zien dat zowel herinnering als toekomst belangrijk zijn voor nabestaanden en dat deze twee zaken tegelijkertijd behandeld kunnen worden. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk door het feit dat de Moeders in 2004 een fonds hebben opgericht waarvan het doel is geld op te halen voor kinderen die één of beide ouders in de oorlog hebben verloren. Het geld wordt primair gebruikt voor educatie en het fonds is ontstaan uit het besef dat, terwijl de Moeders vragen om de bestraffing van hen die verantwoordelijk zijn, ze ook een plek van hoop kunnen creëren in een door oorlog opgebroken gemeenschap.¹²⁴

2.4. Conclusie

Aan de hand van de analyse van de periode 1995 – 2005 wordt duidelijk dat de drie actoren in hun denken over transitional justice verschilden. Het wordt duidelijk dat de VN zich in deze periode vooral focuste op verledengerichte maatregelen, waarbij het leveren van rechtvaardigheid en bestraffen van daders de grootste prioriteit kreeg. Pas aan het eind van de periode begon de VN de behoeften van slachtoffers te betrekken en werd verzoening aan de transitional justice strategie toegevoegd. Vanaf 2004 begint de VN haar denken dan ook steeds meer uit te breiden en wordt transitional justice op een meer alomvattende wijze benadert. Het feit dat de VN vanaf dat moment ook het belang van sociale, economische en culturele rechten in haar documenten over transitional justice betreft en spreekt over de compensatie van economische schade, laat zien dat de VN aan het eind van deze periode begint te verschuiven naar een benadering waar elementen van economic empowerment meer in aanmerking komen.

Opvallend is dat Pax en IKV zich in de periode vlak na de oorlog juist meer met toekomstgerichte maatregelen bezig houden, waarmee ze in vergelijking met de VN al eerder elementen van economic empowerment lijken te hebben opgepikt. Ook baseerden de NGO's hun beleid in deze periode veel duidelijker op de slachtoffers dan dat de internationale gemeenschap dit deed. Voor Pax en het IKV bleek verzoening de belangrijkste pijler binnen hun beleid. Interessant is dat rechtvaardigheid en verledengerichte maatregelen juist aan het einde van de

¹²⁴ Mothers of Srebrenica, "About us"

periode bij deze NGO's in aandacht toenam. Alhoewel economic empowerment niet concreet genoemd wordt, is in de focus en projecten van deze organisaties wel een dergelijke gedachtegang te ontdekken met betrekking tot het emanciperen van slachtoffers via werkgerelateerde projecten en het stimuleren van interetnisch contact.

Waar de VN en Pax/IKV qua denken over transitional justice sterk tegenover elkaar staan in deze periode, blijkt het beleid van de Moeders van Srebrenica minder één richting op te wijzen. Uit de analyse blijkt dat de Moeders zowel waarde aan het verleden als de toekomst hechtten en zich zowel bezig hielden met elementen van retributive als restorative justice. Daarnaast waren zij in deze periode het meest duidelijk bezig met projecten die overeenkwamen met het idee van economic empowerment. De Handicraft-projecten laten zien dat de Moeders het resocialiserende en potentieel verzoenende effect van samen werken doorhadden. De duale focus van de Moeders toont daarnaast dat slachtoffergroepen in een periode na oorlog behoefte hebben aan zowel verleden als toekomstgerichte maatregelen en dat juist de combinatie hiervan belangrijk lijkt te zijn.

3. Periode 2006 - 2016

3.1 De VN

3.1.1. Bosnia Transitional Justice Strategy

Met het veelbelovende document van 2004, opgevolgd door de oproep van de Hoge Commissaris voor Mensenrechten in 2006 om sociaaleconomische rechten in transitional justice te betrekken, begint de VN haar denken over transitional justice steeds rijker te ontwikkelen.¹²⁵ Alhoewel de ICTY dankzij VNVR Resolutie 1966 tot in ieder geval 31 december 2014 onderdeel blijft van dit beleid, begint de VN voorbij de doelstellingen van rechtvaardigheid en aansprakelijkheid te kijken en naar een meer alomvattende aanpak toe te werken, wat zich in Bosnië vertaalt in de opzet van de ‘National Transitional Justice Strategy’.¹²⁶

Via de UNDP in Bosnië start de VN in 2007 een project getiteld “*Supporting National Capacities in Transitional Justice for Bosnia and Herzegovina*”. De nationale consultaties die hier onderdeel van uitmaken sluiten goed aan op de in 2004 door de Secretaris-Generaal gemaakte aanbeveling het transitional justice beleid meer te baseren op nationale onderzoeken, behoeften en participatie. Naar aanleiding van dit project organiseerde het Bosnische ministerie van Justitie, in samenwerking met de UNDP en het ministerie van Mensenrechten en Vluchtelingen, in 2008 en 2009 twee regionale consultaties gericht op een meer actieve deelname van inwoners aan het dialoog over de belangrijkste vraagstukken van transitional justice in Bosnië.¹²⁷ Dit was de eerste keer dat de minister hier met de burgermaatschappij over sprak en resulteerde in het besluit een ‘*Expert Working Group*’ op te richten die als taak kreeg

¹²⁵ United Nations, General Assembly, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Implementation of General Assembly Resolution 60/251 of 15 March 2006 entitled “Human Rights Council, Human rights and transitional justice, A/HRC/4/87 (23 december 2006), punt 11, [https://www.un.org/ruleoflaw/files/G0710357\[1\].pdf](https://www.un.org/ruleoflaw/files/G0710357[1].pdf) (1 mei 2017)*

¹²⁶ United Nations Security Council, Resolution 1966 (2010), S/RES/1966 (22 december 2010), http://www.unmict.org/sites/default/files/documents/101222_sc_res1966_statute_en.pdf (28 april 2017)

¹²⁷ Ministerie van Justitie van Bosnië en Herzegovina, “Information on Drafting of Strategy on Transitional Justice in BiH”, 2009, http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/20_10_10%20EJ%20Informacija%20o%20STP%20u%20BiH.pdf (2 april 2017)

een nationale strategie voor transitional justice op te stellen.¹²⁸ De UNDP werd gevraagd ondersteuning te bieden en technische assistentie te leveren, wat resulteerde in de opzet van het project “*Access to Justice: Facing the Past and Confidence Building for the Future*” en zo leidde tot een nieuw transitional justice beleid voor Bosnië, waarin uitdagingen systematisch benaderd werden.

Het projectdocument toont een aantal interessante ontwikkelingen met betrekking tot het denken van de VN over transitional justice. Zo is het project voortgekomen uit de realisatie dat de tot dan toe gedane pogingen gericht op het omgaan met het verleden in Bosnië ‘versnipperd’ waren en van elkaar gescheiden stonden. De VN geeft aan dat er op dat moment geen enkele strategie bestaat die zich bezighoudt met onderling samenhangende zaken of een set van omvangrijke oplossingen biedt en stelt daar verandering in te willen brengen.¹²⁹ In tegenstelling tot de van bovenaf opgelegde ICTY, probeert de VN met dit project juist de regering en verschillende belanghebbenden samen te brengen in het ontwikkelen van een strategie. De organisatie geeft aan dat de ‘empowerment van civil society’ om deel te nemen in besluitvorming bepalend is voor het succes.¹³⁰ Dit komt overeen met kritiek van David Hogenboom & Stephanie Vieille, die stellen dat de top-down benadering van rechtvaardigheid, die de ICTY superioriteit bood, processen van democratisering ondermijnde.¹³¹ In haar drieledige benadering richt de VN zich dan ook op het ondersteunen van de ontwikkeling van een nationale strategie en het vergroten van de capaciteit van de burgermaatschappij om transitional justice middelen op lokaal niveau te stimuleren.¹³² De ondersteuning van de nationale strategie weergeeft zo een verschuiving in het perspectief van de VN ten opzichte van haar eerdere interventies in Bosnië.

Naast de twee hierboven genoemde lijnen geeft de VN aan met dit transitional justice beleid context-specifieke modellen voor waarheidsvinding en symbolische reparaties te willen ontwikkelen. De VN beschouwd deze modellen als zijnde meer slachtoffergericht en laat daarmee eveneens de focus op een meer bottom-up benadering zien. Ondanks de verschuiving

¹²⁸ United Nations Development Program in Bosnia and Herzegovina, Project Document, *Access to Justice: Facing the Past and Building Confidence for the Future*, UNDP (2009), 6, <https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/BIH/Signed%20pro%20doc%20A2J.pdf> (16 april 2017)

¹²⁹ UNDP in Bosnia and Herzegovina, *Access to Justice* (2009), 6-7

¹³⁰ *Ibidem*, 11

¹³¹ Hogenboom en Vieille, “Rebuilding Social Fabric” (2008), 10 – 13

¹³² UNDP in Bosnia and Herzegovina, *Access to Justice* (2009), 15

naar meer non-juridische maatregelen, blijft de VN een deel van de transitional justice strategie verbinden aan rechtvaardigheid. Via het project wil de VN namelijk ook de juridische bewustwording stimuleren, de toegang tot formele en informele rechtvaardigheid vergroten en de opzet van een juridisch raamwerk steunen.¹³³ De organisatie geeft echter aan dat, alhoewel de vervolging van verdachte oorlogsmisdadigers een sleutelaspect voor rechtvaardigheid in Bosnië blijft, ze ervan overtuigd is dat de nationale strategie ook de bredere sociale en economische consequenties zou moeten adresseren. In het projectplan wijst de VN erop dat dit gerealiseerd kan worden door te reageren op de behoeften van de samenleving, om zo het vertrouwen van de bevolking in instituties terug te winnen.¹³⁴

Het nieuwe transitional justice beleid van de VN is op deze manier meer gebaseerd op de behoeften en participatie van Bosnië en haar inwoners en staat open voor een meer compleet pakket van elkaar aanvullende mechanismen en maatregelen. Dit resulteert in een eerste verbinding tussen werkgelegenheid en transitional justice ten aanzien van het beleid in Bosnië. In de in 2012 gepresenteerde conceptversie van de strategie wordt onder ‘rehabilitatie’ aangegeven dat er maatregelen moeten worden ontwikkeld die zich richten op het faciliteren van werkgelegenheid voor slachtoffers en gehandicapten, met het doel economische afhankelijkheid en zelfvoorziening te stimuleren.¹³⁵ Al bij de oprichting gaf de expertgroep aan dat Bosnië een verenigde strategie nodig zou hebben om de positie van slachtoffers in de samenleving te verbeteren, waarbij ze nadruk legden op het belang van de toegang tot werk.¹³⁶ Alhoewel er vanuit de VN zelf nog niet concreet gesproken wordt over het stimuleren van *economic* empowerment van slachtoffers, bewegen ze zich met de ondersteuning van de nationale strategie wel meer richting dit concept door de behoeften van slachtoffers meer centraal te zetten en de toekomst een prominenter rol te geven.

De conceptversie van de nationale strategie biedt op deze manier een interessant resultaat met betrekking tot het denken van de VN over transitional justice en de toenemende ruimte hier

¹³³ UNDP in Bosnia and Herzegovina, *Access to Justice* (2009), 11-12, 15

¹³⁴ Ibidem, 16

¹³⁵ Goran Šimić, “Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina: an overview,” Insight on Conflict blog, blogpost geplaatst op 7 mei 2013, <https://www.insightonconflict.org/blog/2013/05/transitional-justice-strategy-bosnia-herzegovina/> (22 maart 2017). Ministerie van Justitie BiH, “Information on Drafting of Strategy” (2009).

¹³⁶ Goran Šimić, “Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina”, Transconflict, blogpost geplaatst op 23 mei 2013, <http://www.transconflict.com/2013/05/transitional-justice-strategy-for-bosnia-and-herzegovina-an-overview-235/> (22 maart 2017)

economic empowerment in te betrekken. Refik Hodzic, Directeur Communicatie voor het *International Centre for Transitional Justice*, noemt de strategie “de oplossing die Bosnië nodig heeft” en Goran Simic, één van de leden van de expertgroep, stelt dat dit de eerste keer is dat Bosnische slachtoffers iets concreets hebben om aan vast te houden.¹³⁷¹³⁸ Dergelijke geluiden weerspiegelen zowel de verandering binnen het denken van de VN als de potentiële effectiviteit hiervan.

3.1.2. Het algemene beleid van de VN

Het vanaf 2007 in Bosnië uitgevoerde beleid sluit zeer goed aan bij de in 2010 vernieuwde ‘*Guidance Note*’ van de Secretaris-Generaal, die betrekking heeft op de manier waarop de VN haar algemene beleid ten aanzien van transitional justice vormgeeft. Eén van de meest opvallende veranderingen ten opzichte van 2004 is de beschouwing van nationale consultaties als “kritiek onderdeel” van transitional justice. In het document beargumenteert de Secretaris-Generaal dat succesvolle transitional justice programma’s betekenisvolle publieke participatie nodig hebben en stelt hij dat publieke participatie de behoeften van gemeenschappen blootlegt, wat het mogelijk maakt geschikte context-specifieke programma’s te ontwikkelen.¹³⁹ Ook in de leidende beginselen wordt het belang van de centraliteit van slachtoffers bij het ontwerp en de implementatie van transitional justice processen benadrukt.¹⁴⁰ In 2011 wordt dit nogmaals herhaald en wordt daaraan toegevoegd dat de volledige inclusiviteit van gemarginaliseerde populaties zeker gesteld moet worden.¹⁴¹ Het betrekken van de inwoners wordt daarnaast ook in verband gebracht met het realiseren van duurzame vrede. Vergelijkend met het eerdere rapport

¹³⁷ International Centre for Transitional Justice, “Bosnia’s transitional justice strategy requires political support”, *ICTJ*, (10 september 2012), <https://www.ictj.org/news/bosnia%E2%80%99s-transitional-justice-strategy-requires-political-support> (2 mei 2017)

¹³⁸ Denis Dzidic, “Bosnian State Strategy for Victims Presented”, *Balkan Transitional Justice*, (20 juni 2012), <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnian-state-strategy-for-victims-presented> (10 mei 2017)

¹³⁹ United Nations, Guidance Note of the Secretary-General, *United Nations Approach to Transitional Justice*, (maart 2010), 9 punt B5, https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (4 maart 2017)

¹⁴⁰ UN Guidance Note of the Secretary-General, *UN Approach to Transitional Justice* (2010), 6 punt A6.

¹⁴¹ United Nations Security Council, Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies*, S/2011/634 (12 oktober 2011), 4, 6-8, https://www.un.org/ruleoflaw/files/S_2011_634EN.pdf (3 maart 2017)

van uit 2004, kan de sterke focus op de bevolking aangewezen worden als een duidelijke verandering binnen de manier waarop de VN transitional justice benadert.

Daarnaast is de toenemende focus op het gebruik van meer alomvattende strategieën een opvallend verschil vergeleken met de voorgaande periode. Het is duidelijk dat de VN de potentiële kracht van de samenwerking tussen mechanismen heeft ontdekt. Zoals de organisatie zelf ook aangeeft, heeft dit geleid tot een meer verfijnde en volledige benadering.¹⁴² Dit was al te zien in de uitvoer van het nieuwe transitional justice beleid in Bosnië, maar wordt ook in de algemene beleidsdocumenten steeds duidelijker en vaker naar voren gebracht. Zo behoort de aanmoediging van “een uitgebreide benadering door een combinatie van transitional justice processen en mechanismen” in 2010 tot de leidende beginselen van het beleid. Zowel in documenten uit 2010 als 2011 benadruk de VN dat transitional justice processen elkaar kunnen versterken en niet wederzijds exclusief zijn.¹⁴³ De verandering in denken is daarnaast ook te zien in het feit dat reparaties nu als “complementerend aan” bijvoorbeeld waarheidsvinding en vervolging worden omschreven.¹⁴⁴ Vanaf 2012 wordt transitional justice zelfs toenemend verbonden met andere velden en thema’s, waaronder met *Disarmament, Demobilization and Reintegration* (DDR) en *human development*.¹⁴⁵

In een discussiepaper van de UNDP beargumenteert bewindvoerder Helen Clark dat transitional justice processen een gelimiteerde impact hebben mits ze niet overwogen worden als deel van een bredere ontwikkelingspoging. Zij ziet een verbinding tussen transitional justice en menselijke ontwikkeling in de gedeelde taak samenlevingen op te bouwen die vreedzaam, rechtvaardig en inclusief zijn.¹⁴⁶ Dit paper legt niet alleen een basis voor de verdere verkenning van relaties tussen het veld van transitional justice en ontwikkeling, maar laat tevens zien hoe de VN haar focus weerlegt en duurzaamheid in haar benadering opneemt.¹⁴⁷ Dit effect wordt vanaf

¹⁴² UNSC Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice* (2011), 3-4

¹⁴³ UN Guidance Note of the Secretary-General, *UN Approach to Transitional Justice* (2010), 2. UNSC Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice* (2011), 3-4

¹⁴⁴ UN Guidance Note of the Secretary-General, *UN Approach to Transitional Justice* (2010), 8-9 punt B3.

¹⁴⁵ United Nations Disarmament, Demobilization and Reintegration Resource Centre, *Linkages with other Processes. DDR and Transitional Justice*, (14 december 2009), <http://www.unddr.org/uploads/documents/IDDRS%206.20%20DDR%20and%20TJ.pdf> (12 maart 2017)

¹⁴⁶ United Nations Development Programme, Discussion Paper, *Complementarity and Transitional Justice: Synthesis of Key Emerging Issues for Development. New Opportunities Arising from the Principle of Complementarity and Support for National Capacities to Investigate and Prosecute Serious Crimes of International Concern*, (16 november 2012), 2-4

¹⁴⁷ UNDP Discussion Paper, *Complementarity and Transitional Justice* (2012), 12

2011 ook aan reparaties verbonden. In het rapport van 2011 worden reparaties als de meest slachtoffergerichte mechanismen beschouwd en wordt vermeld dat zij de meest significante rol spelen in het brengen van verandering in het leven van een slachtoffer.¹⁴⁸ De aandacht voor het toekomstige leven van het slachtoffer wordt daarnaast verbeeld in het feit dat de VN reparaties als “geneesmiddelen” omschrijft. Reparaties zouden verzoening stimuleren en vertrouwen faciliteren en zo leiden tot een meer stabiele en duurzame vrede, aldus de organisatie.¹⁴⁹ Opvallend hierin is dat de VN een grotere focus op slachtoffers en een meer brede benadering verbindt aan verzoening en duurzame vrede, doelstellingen die voorheen veel minder en groots geformuleerd werden. Gedurende de periode van 2006 - 2016 groeit de aandacht voor deze doelstellingen vrij duidelijk, wat eveneens door de toename van het aantal reparatieprogramma's benadrukt wordt.¹⁵⁰

Complementerend hieraan is de duidelijk aan te wijzen toename van het betrekken van sociale, economische en culturele rechten in beleidsstukken over transitional justice. Van 2010 tot en met 2014 neemt de aandacht voor het betrekken van grondoorzaken van conflict toe.¹⁵¹ Vanaf 2010 signaleren de Verenigde Naties een relatie tussen de schending van sociale, economische en culturele rechten, de verhoging van sociale en politieke spanningen en nieuw conflict. De ontwikkeling van dit bredere perspectief wordt vooral zichtbaar in de toename van het aantal vermeldingen van deze rechten in documenten. In het SER rapport uit 2014 geeft de VN namelijk aan dat er nog geen sprake is van een beweging waarin dergelijke rechten daadwerkelijk in transitional justice processen betrokken worden.¹⁵²

In 2014 is echter wel een duidelijke en voor dit onderzoek belangrijke ontwikkeling te vinden met betrekking tot empowerment. Waar dit concept in de periode van 1995-2005 één keer genoemd werd in relatie met transitional justice, neemt dit vooral aan het eind van de periode 2006-2016 steeds meer toe. Niet alleen wordt er meer aandacht geschonken aan empowerment

¹⁴⁸ UNSC Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice* (2011), 5 punt 11

¹⁴⁹ UN Guidance Note of the Secretary-General, *UN Approach to Transitional Justice* (2010), 8 punt B3

¹⁵⁰ UNSC Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice* (2011), 8

¹⁵¹ United Nations, General Assembly, Human Rights Council, Resolution 21/15, *Human Rights and Transitional Justice*, A/HRC/RES/21/15 (11 oktober 2012), 1-2, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/174/47/PDF/G1217447.pdf?OpenElement>, (2 april 2017)

¹⁵² United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, *Transitional Justice and Economic, Social and Cultural Rights*, HR/PUB/13/5 (New York & Geneve: United Nations, 2014), 52, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR-PUB-13-05.pdf> (16 april 2017)

van slachtoffers en gemarginaliseerde groepen, in 2014 wordt er ook voor de eerste keer concreet een verbinding gelegd tussen transitional justice en *economic* empowerment. In een rapport van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten wordt gewezen op de kracht die economic empowerment zou hebben op de transformatie van genderrelaties. De VN laat aan de hand van een voorbeeld van Timor-Leste zien hoe slachtoffers geëmancipeerd werden door economische rehabilitatie via vaardigheidstrainingen en microkrediet.¹⁵³ Dit voorbeeld laat zien dat de VN het idee van economic empowerment steeds concreter verwerkt en bewijst hoe het denken van de VN zich de laatste jaren sterk heeft ontwikkelt en meer toekomstgerichte maatregelen is gaan bevatten.

3.2 IKV Pax Christi/Pax

3.2.1. Niet van richting veranderen

Nadat het IKV en Pax Christi in 2007 een fusie aangingen, gaat de nieuw gevormde organisatie *IKV Pax Christi* de eerste paar jaar redelijk in gelijke lijn verder met haar transitional justice beleid in Bosnië. Jaaropgaven en nieuwsberichten uit het begin van deze periode laten de continuering van een brede benadering van transitional justice zien, waarbinnen het stimuleren van dialoog en verzoening een significante rol blijft spelen.

De focus op dialoog wordt vooral duidelijk in verschillende projecten en verslagen. Zo organiseerde IKV Pax Christi in 2007, in samenwerking met Kamp Westerbork, een bezoek van Dutchbat soldaten aan Srebrenica, inclusief een eerste ontmoeting met een aantal slachtoffers en nabestaanden. IKV Pax Christi geeft aan hiermee het gesprek tussen de partijen te willen starten.¹⁵⁴ Ondanks de emotionele gevoeligheid heeft dit tot een reeks aan opeenvolgende bijeenkomsten en activiteiten geleid, waarbij het doel “begrip en verwerking realiseren” was. De NGO geeft aan dat de vrouwen hun verhaal kwijt moeten en dat het voor hen goed is te weten

¹⁵³ United Nations, General Assembly, Human Rights Council, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Analytical study focusing on gender-based and sexual violence in relation to transitional justice*, A/HRC/27/21 (30 juni 2014), 7 punt 20, www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/.../A_HRC_27_21_ENG.doc (16 april 2017)

¹⁵⁴ Pax, “Graf gevonden op Dutchbat-compound in Srebrenica”, nieuwsbericht geplaatst op officiële website Pax op 26 juli, 2012, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/graf-gevonden-op-dutchbat-compound-in-srebrenica> (4 april 2017)

dat ‘de Dutchbatters’ ook met de gevolgen zitten.¹⁵⁵ Deze ontmoetingen zijn niet alleen opgezet met het oog op de slachtoffers, maar betrekken ook de rol van de militairen en de hoop dat het samenbrengen van de twee partijen op den duur ook kan leiden tot wat meer begrip voor de ervaringen van individuele Dutchbatters.¹⁵⁶

Daarnaast blijft IKV Pax Christi zich de eerste paar jaar van deze periode ook bezighouden met het stimuleren van verzoening tussen de etnische groepen in Bosnië zelf. Met de ondersteuning van publieke fora voor waarheidsvinding, die voormalige vijanden met elkaar in contact moeten brengen, wordt deze focus op verzoening benadrukt. In het jaarverslag van 2008 geeft IKV Pax Christi aan dat het ondersteunen van plaatselijke initiatieven die relaties tussen etnische en godsdienstige groepen proberen te verbeteren, één van de belangrijkste doelstellingen met betrekking tot Zuidoost-Europa is. In het verslag wordt dan ook vermeldt dat de focus de komende jaren op waarheidsvinding *tussen* groepen, interetnisch dialoog en actief burgerschap zal gaan liggen.¹⁵⁷

Van 2007 - 2009 is de brede benadering van IKV Pax Christi ten aanzien van hun transitional justice beleid in Bosnië dus goed duidelijk. Naast de focus op verzoening geeft de organisatie meermaals aan ook waarheid en gerechtigheid te willen blijven bevorderen.¹⁵⁸ Dit doet de organisatie onder andere door opvolging te geven aan bijeenkomsten voor waarheidsvinding in Mostar, Velika Kladusa en Vukovar en het bezoek van 150 vrouwen uit Srebrenica aan het proces van Radovan Karadzic te faciliteren.¹⁵⁹ De waarde die IKV Pax Christi aan de participatie van burgers in lokaal bestuur en vredesopbouw verbindt, laat daarnaast zien dat de organisatie een slachtoffergerichte en bottom-up benadering van transitional justice prefereert. In het jaarverslag van 2009 geeft de NGO zelfs aan haar projecten vooral te zullen richten op Kosovo en Bosnië en de thema's ‘*facing the past*’ (het onder ogen zien van het recente

¹⁵⁵ Pax, “Dutchbatters bezoeken na twaalf jaar weer Srebrenica”, nieuwsbericht geplaatst op officiële website Pax op 23 oktober, 2007, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/graf-gevonden-op-dutchbat-compound-in-srebrenica> (4 april 2017)

¹⁵⁶ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2008, “Kiezen voor vrede”, 27, <http://www.bibalex.org/Search4Dev/files/344975/178333.pdf> (2 april 2017). Pax, “Voormalig Dutchbat-hoofdkwartier in Srebrenica wordt een museum”, bericht geplaatst op officiële website Pax op 3 juli, 2014, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/voormalig-dutchbat-hoofdkwartier-in-srebrenica-wordt-een-museum> (4 april 2017)

¹⁵⁷ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2008, 27

¹⁵⁸ Ibidem, 26-27

¹⁵⁹ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2009, “Voor een veilig en menswaardig bestaan,” 16, <file:///C:/Windows/Temp/jaarverslag-2009-ikv-pax-christi.pdf> (3 april 2017)

oorlogsverleden) en ‘*facing the future*’ (het bevorderen van constructief burgerschap en het herstel van contacten en vertrouwen tussen burgers uit de verschillende etnische en religieuze bevolkingsgroepen).¹⁶⁰ Met deze tweedeling laat IKV Pax Christi wederom zien te beseffen dat transitional justice niet alleen op het verleden gericht moet zijn, maar dat ook de toekomst een belangrijk factor is in het realiseren van een transitie naar duurzame vrede. In het jaarplan is dan ook een duidelijke focus op ontwikkeling te ontdekken, wat met betrekking tot de potentiële inzet van economic empowerment als onderdeel van transitional justice interessant is.

3.2.2. 2010 – *De omslag*

Het opvallende is dat er van dit ‘*facing the future*’ onderdeel in 2010 weinig terug te zien is. Kijkend naar het jaarverslag van dat jaar blijkt de focus van de projecten in Kosovo inderdaad te liggen op interetnische contacten en de verdere verbetering van de positie en toekomstperspectieven van de Servische minderheden in de enclaves. Bij de projecten in Bosnië ligt de nadruk daarentegen op de verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap, het Potocari Memorial Centre en de fora voor waarheidsvinding; zaken die in eerste instantie meer onder ‘*dealing with the past*’ vallen.¹⁶¹ Het jaarverslag geeft hier een mogelijke verklaring voor. Het budget voor Zuidoost-Europa is namelijk verlaagd, waardoor IKV Pax Christi heeft moeten besluiten het programma voor Bosnië, met uitzondering van Srebrenica, af te bouwen.¹⁶² Vanaf dit jaar is er bij Pax dan ook een verschuiving in het denken over transitional justice ten aanzien van Bosnië te ontdekken, waarbij de NGO zelf aangeeft prioriteit te geven aan het omgaan met het verleden.¹⁶³

Kijkend naar de jaarverslagen en berichten uitgebracht voor en na 2010, wordt duidelijk dat vooral de projecten gericht op interetnisch contact en verzoening de tweede helft van de periode onder deze bezuiniging lijden. In 2011 wordt er nog wel ingegaan op het belang van sociale cohesie en een interetnische aanpak, maar via berichten op de website legt de NGO

¹⁶⁰ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2009, 19

¹⁶¹ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2010, “Voor vrede en veiligheid”, <file:///C:/Windows/Temp/jaarverslag-2010-ikv-pax-christi.pdf> (8 april 2017), 18

¹⁶² IKV Pax Christi, Jaarverslag 2010, 17-18

¹⁶³ Ibidem, 18

overwegend meer nadruk op rechtvaardigheid, aansprakelijkheid en excuses.¹⁶⁴ Zo wijdt de organisatie meerdere blogs aan de vraag of er ooit recht gedaan kan worden aan het diepe verdriet van de slachtoffers en stelt ze in meerdere nieuwsberichten dat het goed zou zijn als de staat de eigen verantwoordelijkheid voor Nederlandse fouten erkent en ten overstaan van de overlevenden excuses maakt.¹⁶⁵¹⁶⁶ Alhoewel er in 2011 nog enkele berichten te vinden zijn die gaan over het succes van de samenwerkingsrelaties, valt er een verandering aan te wijzen in de focus van IKV Pax Christi, waarbij de nadruk op rechtvaardigheid duidelijk begint toe te nemen.

Vanaf 2013 neemt de aandacht voor retributive justice steeds sterker toe. IKV Pax Christi plaatst verscheidene berichten op haar website waarin ze wijst op de aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat en het belang officiële excuses te maken. Zo geeft de organisatie in een reactie op de uitspraak van de Hoge Raad aan dat dit “een uitgelezen moment is om eindelijk volledige verantwoordelijkheid te nemen”.¹⁶⁷ De steun die de organisatie biedt aan onder andere Nuhanovic en de Moeders van Srebrenica in hun strijd om gerechtigheid staat centraal in het beleid. Erkenning van hun leed en excuses van de Nederlandse overheid is wat de organisatie stelt te willen bereiken. Vanaf 2013 laat IKV Pax Christi zich zelfs uit over het belang van herstelbetalingen.¹⁶⁸ Ondanks deze veranderingen in het beleid, blijft de organisatie wel werken vanuit een slachtoffergericht perspectief.¹⁶⁹

Het bieden van rechtvaardigheid wordt de jaren daarop steeds duidelijker de prioriteit. In het jaarverslag van 2014 geeft Pax expliciet aan dat de activiteiten en de focus van het programma vooral gericht zijn op het omgaan met het verleden en gerechtigheid voor slachtoffers.¹⁷⁰ Op haar site pleit de organisatie actief voor een politiek initiatief dat moet leiden

¹⁶⁴ IKV Pax Christi, Jaarverslag 2011, “Elk mens een veilig bestaan,” 16,

<https://www.yumpu.com/nl/document/view/19910530/jaarverslag-2011-838-kb-ikv-pax-christi/6> (5 april 2017)

¹⁶⁵ Freek Landmeter, “Kan er ooit recht gedaan worden aan diep verdriet?”, blogpost geplaatst op website Pax, 12 juli, 2011, <https://blogs.paxvoorvrede.nl/2011/07/12/kan-er-ooit-recht-gedaan-worden-aan-diep-verdriet/> (20 maart 2017)

¹⁶⁶ Pax, “Uitspraak rechter mogelijk omslagpunt in politiek ten aanzien van Srebrenica,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 5 juli 2011, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/uitspraak-rechter-mogelijk-omslagpunt-in-politiek-ten-aanzien-van-srebrenica> (21 maart 2017)

¹⁶⁷ IKV Pax Christi, “Politiek aan zet na uitspraak Hoge Raad Srebrenica,” *Nieuwwij*, 6 september, 2013, <http://www.nieuwwij.nl/nieuws/politiek-zet-uitspraak-hoge-raad-aansprakelijkheid-srebrenica/> (21 maart 2017)

¹⁶⁸ IKV Pax Christi, “Politiek aan zet na uitspraak Hoge Raad Srebrenica,” (2013)

¹⁶⁹ Pax, “Laatste toelichting in rechtszaak voormalig Dutchbattolk Srebrenica en nabestaanden elektriciën,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 17 januari 2013, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/laatste-toelichting-in-rechtszaak-voormalig-dutchbattolk-srebrenica-en-nabestaanden-elektriciën> (28 maart 2017)

¹⁷⁰ Pax, Jaarverslag 2014, 43, <file:///C:/Windows/Temp/pax-annual-report-2014.pdf> (1 april 2017)

tot het benoemen van de Nederlandse verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid voor geleden schade, het aanbieden van excuses en het opzetten van een omvangrijk hulp- en compensatieprogramma.¹⁷¹ In 2015 pleit Pax voor een hernieuwd politiek initiatief, wordt in het jaarverslag eveneens ingegaan op excuses en compensatie en geeft de NGO aan een diepgravend onderzoek naar de afspraken omtrent de vredesmissie te steunen.¹⁷² Ook in 2016 besteedt Pax veel aandacht aan de uitspraak van de ICTY in het proces van Karadzic, dat volgens de organisatie tegemoetkomt aan de behoefte tot erkenning van het leed dat slachtoffers en nabestaanden is aangedaan en een cruciale stap in de strijd voor rechtvaardigheid zou zijn.¹⁷³ Waar Pax in de voorgaande periode relatief veel bezig was met de toekomst van slachtoffers, lijkt hier vanaf 2010 weinig van over.

In het beleid blijft wel aandacht voor dialoog. Met het Potocari Memorial Centre en het faciliteren van bezoeken geeft de NGO aan te blijven werken aan *engagement* tussen Dutchbat veteranen en overlevenden. Ook moedigt Pax de Nederlandse politiek aan het gesprek met slachtoffers aan te gaan, wat volgens de organisatie een eerste stap in het herstel van de relatie met nabestaanden zou betekenen.¹⁷⁴ Opvallend is dat er niet meer gesproken wordt over het dialoog tussen groepen in Bosnië, maar over contact tussen nabestaanden en Nederland. Zo stelt Pax dat de twintigste herdenking in Srebrenica mogelijkheid biedt het dialoog tussen overlevenden, veteranen en staatsvertegenwoordigers van Nederland te starten. In de zoektocht naar verzoening tussen deze partijen speelt rechtvaardigheid dan ook een rol, het dialoog tussen de Nederlandse staat en nabestaanden zou namelijk moeten leiden tot “een alternatief voor de slepende rechtszaken” en is gebaseerd op de wens van nabestaanden gehoord en gecompenseerd te worden voor geleden schade.¹⁷⁵ De focus die Pax de laatste jaren op deze vorm van dialoog

¹⁷¹ Pax, “PAX pleit voor politiek initiatief na uitspraak rechtbank Den Haag Srebrenica”, bericht geplaatst op officiële website Pax op 16 juli 2014, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/pax-pleit-voor-politiek-initiatief-na-uitspraak-rechtbank-den-haag-srebrenica> (20 maart 2017)

¹⁷² Pax, Jaarverslag 2015, 54 – 58, <file:///home/chronos/u-2f767c2bdc9c6cce29099e840648a4750a3e778f/Downloads/pax-jaarverslag-2015.pdf> (22 maart 2017). Pax, “Koenders gesprek met nabestaanden Srebrenica kan kantelpunt zijn,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 8 juli 2015, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/koenders-gesprek-met-nabestaanden-srebrenica-kan-kantelpunt-zijn> (28 maart 2017)

¹⁷³ Pax, “PAX verwelkomt uitspraak Karadzic; tijd voor erkenning,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 24 maart, 2016, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/pax-verwelkomt-uitspraak-karadzic-tijd-voor-erkenning> (1 april 2017)

¹⁷⁴ Pax, “Koenders gesprek met nabestaanden Srebrenica” (2015)

¹⁷⁵ Ibidem

legt past dan ook binnen de verschuiving naar een meer verledengerichte benadering en heeft minder te maken met de verzoening die nodig is voor duurzame vrede in Bosnië zelf, iets waar de NGO vroeger juist waarde aan hechtte.

3.2.3. De tweede omslag

Alhoewel de focus op rechtvaardigheid blijft, is er in 2016 weer enig besef van het belang van relaties *tussen* bevolkingsgroepen te ontdekken en zijn er langzaamaan elementen behorende tot het ‘facing the future’ perspectief terug te vinden in het beleid van Pax. Pax spreekt in verband met het erkennen van de uitspraak van de Hoge Raad eindelijk weer over het herstel van relaties tussen de Bosniaks en Bosnische Serviërs en geeft aan in samenwerking met Stichting OP Foxtrot een creatieve vredeswerkplaats op te willen zetten met het doel “mensen van verschillende achtergronden bijeen te brengen”.¹⁷⁶ Op dit moment geeft Pax op haar website aan alle pilaren van het transitional justice beleid belangrijk te achten, maar er vooral op te letten dat het proces geen verdere scheiding binnen de samenleving creëert. De NGO beargumenteert zelfs dat het essentieel zou zijn te leren wat mensen verbindt om zo samenleven en verzoening mogelijk te maken. In het huidige beleid ten aanzien van Bosnië is dan ook weer terug te vinden dat het doel zowel waarheid en rechtvaardigheid te bereiken is, als samenwerking tussen etnische groepen.¹⁷⁷

Vanaf 2016 wordt daarnaast nadruk gelegd op het belang de onderliggende oorzaken van conflict te doorgronden en aan te pakken, iets wat tot die tijd niet expliciet genoemd werd. In een in samenwerking met *Impunity Watch* georganiseerd event getiteld ‘*Dealing with the Past: De last van een gewelddadig verleden*’ geeft Pax aan dat het niet alleen om de kritische omgang met het verleden gaat, maar dat ook de structuren die vrede en democratie moeten brengen en

¹⁷⁶ Dion van den Berg, “In Bosnië is ‘Srebrenica’ geen verleden,” blogpost geplaatst op website Pax, 7 februari, 2017, <https://blogs.paxvoorvrede.nl/2017/02/07/in-bosnie-is-srebrenica-geen-verleden/> (14 april 2017). Pax, “Herdenking in Srebrenica voor Dutchbatter Raviv van Renssen,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 7 juli 2016, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/herdenking-in-srebrenica-voor-dutchbatter-raviv-van-rensen> (14 april 2017)

¹⁷⁷ Pax, “Dealing with the past”, informatie officiële website Pax, <https://www.paxvoorvrede.nl/wat-wij-doen/programmas/srebrenica> (22 april 2017)

sociaaleconomische wederopbouw mogelijk maken belangrijk zijn.¹⁷⁸ Alhoewel Pax hier over hun algemene visie met betrekking tot ‘dealing with the past’ spreekt, wordt sociaaleconomische wederopbouw hier wel concreet verbonden aan transitional justice. Uit het rapport van dit evenement valt op te maken dat ook in relatie met Bosnië gesproken is over werkgelegenheid en toekomst. Pax erkent dat men niet voor eeuwig vast kan blijven hangen in geschiedenis, “dat geeft hen namelijk geen werk en mensen moeten ook verder kunnen met hun leven”.¹⁷⁹ Deze verandering toont een hernieuwde focus op de toekomst van slachtoffers en dient daarnaast als eerste keer dat werkgelegenheid in relatie met transitional justice overwogen wordt.

Ondanks het feit dat Pax zich in de periode 2006-2016 binnen haar transitional justice beleid dus meer is gaan focussen op vormen van retributive justice, biedt 2016 een vernieuwend perspectief, waarin het faciliteren van verzoening tussen etnische groepen weer genoemd wordt en zelfs voorzichtig ruimte wordt gemaakt voor het mogelijk betrekken van meer ontwikkelingsgerelateerde aspecten. Het feit dat Pax in haar beleid altijd sterk is uitgegaan van de rol en behoeften van de slachtoffers is daarnaast veelbelovend als we kijken naar de mate waarin het idee van economic empowerment meer in transitional justice geïntegreerd wordt. Alhoewel Pax nog niet spreekt over economic empowerment, blijken ze in hun beleid ten aanzien van Kosovo het belang van economische mogelijkheden op te merken.¹⁸⁰ Het is interessant dat Pax er in Bosnië voor heeft gekozen zich vooral op Srebrenica en het omgaan met het verleden te richten, maar kijkend naar de plannen voor Kosovo blijkt dat er bij de NGO in ieder geval aandacht is voor zaken die dichter bij het idee van economic empowerment staan, wat kijkend naar de ontwikkelingen in 2016 mogelijk ook potentie biedt voor het transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië.

¹⁷⁸ Pax en Impunity Watch, “Dealing with the Past. De last van een gewelddadig verleden: Stemmen uit (post)conflictgebieden,” website Pakhuis de Zwijger, bericht geplaatst op 10 april, 2016, <https://dezwijger.nl/programma/dealing-with-the-past> (20 april 2017)

¹⁷⁹ Pax en Impunity Watch, “International Partners Meeting Dealing with the Past” (rapport opgesteld in kader van meeting internationale partners, Hotel Guldenberg, Helvoirt, Nederland, 10-14 april, 2016), 32, <file:///C:/Windows/Temp/report-dwp-meeting-helvoirt-pax-april-2016.pdf> (2 mei 2017)

¹⁸⁰ Pax, “North Kosovo in 2020: Future histories in the making,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 24 juni 2014, <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/north-kosovo-in-2020-future-histories-in-the-making> (8 april 2017)

3.3 De Moeders van Srebrenica

3.3.1. Rechtvaardigheid, aansprakelijkheid en waarheid

In tegenstelling tot de aanzienlijke veranderingen die plaatsvonden in het denken over transitional justice bij de VN en Pax, lijken de Moeders in deze periode redelijk dezelfde koers te blijven volgen als in de periode hieraan voorafgaand. Ook na 2005 blijven de Moeders aandacht schenken aan zowel retributive als restorative maatregelen, maar op de huidige website wordt nu wel duidelijk vermeldt dat hun doelen “rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en waarheid” zijn. Ook in acties en projecten lijken deze doelstellingen overwegend een leidende rol te spelen, waardoor vooral de laatste jaren in verhouding meer tijd geïnvesteerd wordt in de strijd om rechtvaardigheid.

De al vanaf 2002 toenemende aandacht voor rechtvaardigheid krijgt in 2006 duidelijker vorm. De Moeders organiseren een conferentie getiteld ‘*Justice for the Victims*’ en geven in een interview aan actief bezig te zijn met de lobby om rechtvaardigheid.¹⁸¹ In 2007 dagvaardden de Moeders de Nederlandse Staat en de VN na 2003 weer, ditmaal wegens de genocide. Opvallend is dat de Moeders in deze jaren steeds meer strijden om de aansprakelijkheid van de VN, wat onder andere te zien is in hun steun voor het ‘*Pillar of Shame*’ project in 2010, dat zich richt op de verantwoordelijkheid van de VN voor verschillende mensenrechtenschendingen.¹⁸² Vanaf 2010 ontstaat er, onder andere wegens de bijdrage van de organisatie aan de uitbraak van cholera in Haïti, op internationaal niveau toenemend kritiek op de rol van de VN in veiligheidsmissies. Resultaat is dat verschillende mensenrechtenorganisaties beginnen te wijzen op de dubbelzinnigheid van het beleid van de VN en haar straffeloosheid. Deze ontwikkeling levert de Moeders een meer toegankelijke omgeving waarin ze hun strijd voort kunnen zetten. In 2012 wendden ze zich, nadat de Hoge Raad oordeelt dat de VN niet voor de Nederlandse rechter gedaagd kan worden, dan ook tot het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. De Moeders ontvangen dat jaar tevens een prijs van het *World Women’s Congress* voor hun strijd om waarheid en rechtvaardigheid.¹⁸³

¹⁸¹ Mothers of Srebrenica, “About us”. Simic, “What Remains of Srebrenica (2009), 226 - 228

¹⁸² Heather McRobie, “What stands in the way of Bosnia reconciliation,” *The Guardian*, 21 juni, 2010, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jun/21/bosnia-still-waits-reconciliation> (3 april 2017)

¹⁸³ Mothers of Srebrenica, “About us”.

Het verlangen naar rechtvaardigheid richt zich daarnaast ook op Nederland. In 2014 gaan de Moeders in hoger beroep omdat ze van mening zijn dat Nederland aansprakelijk is voor de dood van *alle* weggevoerde moslimmannen in plaats van ‘slechts’ de 300 waarvoor de Haagse rechter Nederland heeft veroordeelt.¹⁸⁴ Alhoewel deze uitspraak de deur opent voor schadevergoeding, richten de Moeders zich vooral op kwestie van het nemen van verantwoordelijkheid. Ook de advocaat van de Moeders stelt dat het doel met deze actie niet financiële compensatie is, maar de bevrediging van het eindelijk iemand verantwoordelijk kunnen houden.¹⁸⁵ Alhoewel de Moeders wel aangeven twee jaar te hebben gewerkt aan de voorbereiding voor de uitbetaling van compensatie, blijkt schadevergoeding, kijkend naar hun berichten en acties, inderdaad niet de hoogste prioriteit te zijn en relatief weinig genoemd te worden.

Het feit dat de Moeders ook aan het eind van deze periode veel berichten plaatsen die gerelateerd zijn aan het doel rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid te bereiken, toont het belang dat ze aan dit aspect van hun werk blijven hechten. In 2014 geven ze aan dat de organisatie zal blijven vechten voor waarheid en gerechtigheid en tijdens een speech in 2015 benadrukt één van de Moeders wederom dat de NGO tegen straffeloosheid strijdt.¹⁸⁶ In 2016 kondigen de Moeders daarnaast aan bezig te zijn met een initiatief een kleine versie van de ICTY in Bosnië op te richten, nadat het tribunaal in Den Haag in 2017 gaat sluiten.¹⁸⁷ Alhoewel hier verder weinig informatie over beschikbaar is, laat dit zien dat de Moeders een bepaalde mate van internationale betrokkenheid willen behouden in het proces van gerechtigheid, wat interessant is kijkend naar het feit dat ze gelijktijdig zoeken naar een manier om de internationale gemeenschap verantwoordelijk te houden.

¹⁸⁴ Anouk Eigenraam, “Moeders van Srebrenica procederen al jaren - een overzicht van rechtszaken,” NRC, 16 juli, 2014, <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/16/de-moeders-van-srebrenica-procederen-al-jaren-een-overzicht-van-de-rechtszaken-a1423696> (5 mei 2017)

¹⁸⁵ New York Times, “UN and the Netherlands are sued over Srebrenica killings,” *International Herald Tribune*, 4 juni, 2017, <http://www.nytimes.com/2007/06/04/world/europe/04iht-serbs.4.5992698.html> (2 mei 2017)

¹⁸⁶ Munira Subašić, “The Srebrenica Genocide” (getuigenis gepresenteerd tijdens de Srebrenica Memorial Day, Westminster Abbey, Londen, Engeland, 6 juli, 2015). http://enklave-srebrenica-zepa.org/_dokumenti/westminster-july-2015.pdf (7 mei 2017)

Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves, “News”, Mothers of Srebrenica Official Website, <http://enklave-srebrenica-zepa.org/english.onama.php> (2 april 2017)

¹⁸⁷ Mothers of Srebrenica, “About us”

Ondanks de vele acties met betrekking tot rechtvaardigheid, blijven de Moeders het vinden van de botten van de vermisten als belangrijkste missie beschouwen.¹⁸⁸ In 2008 geven de Moeders aan dat "waarheid erg belangrijk is voor afsluiting" en in relatie met de 14e en 16e herdenking van Srebrenica organiseert de NGO twee conferenties over de identificatie en opgraving van stoffelijke overschotten van de vermiste personen in Bosnië.¹⁸⁹ Het feit dat de Moeders deze zaken verbinden aan de herdenkingsceremonies laat een focus op het verleden zien. Waarheid wordt door de NGO verbonden aan het nooit zullen vergeten van de slachtoffers en heeft, net als de zoektocht naar rechtvaardigheid, een op het verleden gericht karakter. Opvallend is echter dat de Moeders dezelfde acties, namelijk het identificeren van slachtoffers en het brengen van rechtvaardigheid, ook aan de toekomst blijven verbinden. Zo stellen ze hun missie "cruciaal voor de toekomst van het land" te achten omdat erkenning van de genocide door alle betrokken actoren een monumentale stap in de richting van verzoening zou zijn.¹⁹⁰ Op deze manier verbinden de Moeders zelfs aan het op het verleden gerichte onderdeel van hun beleid elementen van toekomst, wat de duale en brede benadering van transitional justice van de Moeders reflecteert.

3.3.2. Het blijvende belang van de toekomst

Dat de Moeders, net als in de periode van 1995 - 2005, gelijktijdig aandacht blijven schenken aan toekomstgerichte maatregelen, is wat het zo interessant maakt de vertegenwoordiging van een slachtoffergroep te analyseren. De welwillendheid om in 2007 een aantal Dutchbatters te ontmoeten laat zien dat de Moeders zoeken naar een vorm van herstel, wat een opvallend contrast is met hun eis de Nederlandse Staat en de VN aansprakelijk te stellen. Door samen te komen met de 'daders', proberen de Moeders een oplossing te vinden om met de naslag, maar vooral ook met de toekomst om te gaan. Het feit dat de Moeders aangeven niet één groep te willen beschuldigen, maar juist gelijkenissen proberen te vinden en samenwerking te willen stimuleren, toont dat verzoening ook in deze periode een significante rol blijft spelen.¹⁹¹ In een

¹⁸⁸ Subašić, "The Srebrenica Genocide" (2015)

¹⁸⁹ Mothers of Srebrenica, "About us"

¹⁹⁰ Chloé Gaillard en Marion Pineau, "Mothers of Srebrenica: the fight for truth and justice," Insight on Conflict blog, bericht geplaatst op 15 juni, 2016, <https://www.insightonconflict.org/blog/2015/06/mothers-of-srebrenica-the-fight-for-truth-and-justice/> (20 mei 2017)

¹⁹¹ Subašić, "The Srebrenica Genocide" (2015)

speech ter ere van de 20e herdenking zegt één van de Moeders haat en intolerantie tegen te willen gaan en de menselijke waarden te willen beschermen.¹⁹² De NGO vind het belangrijk duidelijk te maken dat zij niet zoeken naar afstand, maar geloven dat men juist samen een veiligere wereld kan creëren, wat wederom verwijst naar de betrokkenheid van verschillende groepen.

In verbinding met deze focus op samenwerking staat de nieuwe aandacht voor het bestrijden van de grondoorzaken van het geweld. Waar dit in de voorgaande periode nog niet genoemd werd, komt dit in de laatste jaren van deze periode wel naar voren.¹⁹³ Zo zegt één van de Moeders tijdens een seminar dat ze hard werken om de verspreiding van de grondoorzaken van het kwaad te voorkomen. Het doel is om de terugkeer van conflict te doen voorkomen en toekomstige generaties hiertegen te beschermen.¹⁹⁴ De Moeders vervullen op deze manier de rol van campagnevoerders tegen oorlog, die de jongere generatie erop wijzen conflict via dialoog op te lossen. Niet alleen wordt hier wederom een toekomstgerichte focus zichtbaar, het feit dat de Moeders een tekort aan tolerantie en harmonie tussen groepen als probleem markeren laat zien dat ze verzoening nodig achtten om in de toekomst dialoog in plaats van geweld te gebruiken.¹⁹⁵

Het feit dat de Moeders in deze periode de focus op zowel verleden- als toekomstgerichte maatregelen hebben doorgezet, maakt duidelijk dat slachtoffers behoefte hebben aan beide vormen in tijden van transitie, zowel net na een conflict als 20 jaar later. Op de huidige website geven de Moeders aan dat de oorspronkelijke missie van waarheidsvinding door de jaren heen uitgebreid is met andere activiteiten, waaronder economische en sociale zaken.¹⁹⁶ De Moeders zoeken naar rechtvaardigheid, maar tegelijkertijd ook naar een manier waarop dit later nooit meer zal hoeven. Op deze manier benadrukken ze de noodzaak een alomvattende benadering van transitional justice te hanteren. Ze laten hiermee ook zien dat slachtoffers naast het verlangen gerechtigheid en erkenning te vinden, behoefte hebben aan maatregelen die bijdragen aan een betere toekomst voor zowel henzelf als de volgende generatie. Het empoweren van vrouwen,

¹⁹² Ibidem

¹⁹³ Refik Hodžić, “Twenty Years Since Srebrenica: No Reconciliation, We’re Still at War”, *The Balkanist*, 29 juni, 2015, <http://balkanist.net/twenty-years-since-srebrenica-no-reconciliation-were-still-at-war/> (10 mei 2017). Mothers of Srebrenica, “About us”

¹⁹⁴ Simic, “What Remains of Srebrenica (2009), 232. Mothers of Srebrenica, “About us”

¹⁹⁵ Subašić, “The Srebrenica Genocide” (2015)

¹⁹⁶ Mothers of Srebrenica, “About us”

zowel op sociaal als economisch gebied, blijft onderdeel van het transitional justice beleid van de Moeders. Door de groeiende stem van vrouwen en slachtoffers te vertegenwoordigen uit de Moeders een kracht om te handelen en verantwoordelijkheid te eisen, waardoor de NGO ook van binnenuit emancipatie bevordert en promoot. Kathleen Daly beargumenteert dat restorative justice niet als tegenpool van retributive justice gezien moet worden, maar dat elementen van beide tradities elkaar kunnen omarmen.¹⁹⁷ Juist dit laatste is wat de Moeders, die één van de grootste slachtoffergroepen in Bosnië vertegenwoordigen, met hun beleid laten zien en dient als belangrijk punt voor de ontwikkeling van transitional justice.

3.4. Conclusie hoofdstuk

In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat er in het denken van de actoren over transitional justice een aantal grote veranderingen hebben plaatsgevonden ten opzichte van de voorgaande periode. Uit de analyse blijkt dat de VN de veranderingen richting een meer toekomstgerichte benadering in de tweede periode sterk doorzet en verder ontwikkelt. Zowel in haar beleid ten aanzien van Bosnië als in haar algemene benadering van transitional justice is een toenemende focus op de behoeften en betrokkenheid van slachtoffers te ontdekken. De opzet van het project een nationale transitional justice strategie in Bosnië te ontwikkelen, laat zien hoe de VN haar slachtoffergerichte benadering ook in de praktijk doorvoert. Daarnaast kijkt de VN steeds vaker naar potentiële combinaties met andere velden. Alhoewel de organisatie aangeeft rechtvaardigheid een sleutelaspect te blijven vinden, is ze er steeds sterker van overtuigd dat ook de bredere sociale en economische consequenties geadresseerd moeten worden. Het feit dat de VN in haar beleid in Bosnië aangeeft dat er maatregelen moeten worden ontwikkeld die economische onafhankelijkheid en zelfvoorziening stimuleren, toont dat de organisatie het idee van economic empowerment steeds specifiekker begint op te nemen. Dat economic empowerment in 2014 daarnaast voor het eerst expliciet genoemd wordt in verband met transitional justice, is veelbelovend wanneer we kijken naar de mate waarin het idee van economic empowerment door

¹⁹⁷ Kathleen Daly, “Does punishment have a place in restorative justice?,” (paper gepresenteerd tijdens de jaarlijkse conferentie van de Australische en Nieuw Zeelandse Vereniging van Criminologie, Perth, 28-30 september 1999), 6-7, https://cms-dev.itc.griffith.edu.au/_data/assets/pdf_file/0016/50326/kdpaper7.pdf (2 april 2017)

actoren wordt opgepakt. De VN heeft in de periode van 2006 – 2016 dan ook duidelijk een meer toekomstgerichte, slachtoffergerichte en brede benadering van transitional justice ontwikkelt.

Alhoewel de VN in deze periode steeds meer richting de duale benadering van de Moeders verschuift en elementen behorende tot het idee van economic empowerment toenemend oppakt, blijkt Pax juist in tegengestelde richting te bewegen. Mede door bezuinigingen begint Pax zich juist sterker te richten op het verleden in Bosnië. Alhoewel de NGO de zoektocht naar rechtvaardigheid vanaf 2009 sterk prioriteit geeft, blijft Pax wel werken vanuit een slachtoffergericht perspectief. In het geval van Pax leidt vooral het doel van verzoening tussen etnische groepen onder deze omkeer. Het feit dat de organisatie ten aanzien van haar beleid in Kosovo daarentegen juist de toekomst en economische omstandigheden benadrukt, laat echter zien dat Pax op algemeen niveau wel besef blijft houden van het belang van elementen verbonden aan economic empowerment. Daarnaast lijkt de NGO in 2016 weer enigszins terug te draaien door verzoening en toekomst weer in relatie met Bosnië te benoemen en ook het belang van werkgelegenheid voor het eerst te benadrukken. Deze verandering aan het eind van de periode laat zien dat Pax weer meer naar een brede benadering van transitional justice toeschuift, wat ruimte creëert voor de potentiële incorporatie van het idee van economic empowerment.

Wat betreft het beleid van de Moeders wordt duidelijk dat zowel verleden als toekomstgerichte maatregelen belangrijk blijven. Alhoewel de Moeders in deze periode niet specifiek spreken over werkgelegenheid, geven ze juist nu aan dat economische zaken een wezenlijk onderdeel van hun activiteiten uitmaken. Ondanks het feit dat de Moeders zich dankzij de rechtszaken voor een groot deel richten op het verleden, blijven ze ook bezig met processen gericht op de toekomst en participatie van slachtoffers. Zo verbindt de NGO bijvoorbeeld rechtvaardigheid en bestraffing aan het verwerken van onrecht en de kracht verder te kunnen gaan. De analyse laat ook zien dat de Moeders het omgaan met groepen die zij anders geheel verantwoordelijk zouden stellen belangrijk achten voor de toekomstige vrede. De aanhoudende duale focus van de Moeders op zowel retributive als restorative maatregelen laat zien dat slachtoffergroepen behoefte blijven hebben aan zowel verleden als toekomstgerichte maatregelen en dat juist de combinatie hiervan belangrijk blijft zijn.

Conclusie

Aan de hand van de analyse wordt het mogelijk een antwoord te geven op de vraag in hoeverre het idee van economic empowerment door actoren is opgepikt en ingezet in post-conflict Bosnië. Alhoewel de analyse laat zien dat alle drie de actoren economic empowerment tot nu toe niet expliciet in hun transitional justice beleid ten aanzien van Bosnië hebben verwerkt, blijkt er wel sprake te zijn van een aantal opvallende veranderingen in het denken van voornamelijk de internationale actoren over transitional justice. Ondanks het feit dat de actoren gedurende de periodes verschillende benaderingen van transitional justice hanteerden, valt er aan het eind van de tweede periode voor het eerst enige overeenkomst tussen de drie aan te wijzen. Op dat moment blijken alle drie de actoren elementen verwant aan economic empowerment te benoemen, waarbij de mate waarin de elementen daadwerkelijk in het beleid ten aanzien van Bosnië verwerkt zijn wel weer verschilt.

In het transitional justice beleid van de VN is het meest duidelijk een verschuiving richting het idee van economic empowerment te zien. De toekomstgerichte karakteristieken van economic empowerment passen binnen de verandering in het denken van de VN, waarbij maatregelen gericht op de toekomst een steeds belangrijkere rol innemen en ruimte is ontstaan voor een meer holistische benadering van transitional justice. Waar de organisatie bij de start van haar transitional justice beleid vrijwel volledig inzette op retributive justice en het verleden via de oprichting van de ICTY, blijkt de VN vanaf 2006 een meer toekomstgerichte benadering te hanteren, waarbij reparaties als de meest significante optie voor het brengen van verandering en verzoening worden beschouwd en de doelstelling van duurzame vrede, in tegenstelling tot het brengen van rechtvaardigheid, steeds vaker genoemd wordt. De opzet van het project in Bosnië een nationale strategie voor transitional justice op te stellen weergeeft de verandering naar een meer bottom-up aanpak, waarbij zowel het leven als de behoeften van slachtoffers centraal komt te staan. De VN heeft in de tweede periode dan ook duidelijk een meer slachtoffergerichte aanpak ontwikkelt, waarbij ze steeds vaker de nadruk legt op het belang van participatie van civil society in de besluitvorming en uitvoering van transitional justice processen. Alhoewel economic empowerment nog niet direct in beleidsdocumenten ten aanzien van Bosnië wordt genoemd, legt de VN in 2014 de verbinding tussen dit concept en transitional justice in het geval van Timor-Leste. Deze concrete verbinding weergeeft de potentie voor de verdere inzet van economic

empowerment als transitional justice gereedschap en laat zien hoe het denken van de VN zich sinds 1995 sterk heeft ontwikkelt. Uitgaande van het idee dat economic empowerment zou inspelen op de behoeften van slachtoffers, gericht is op de toekomst van slachtoffers en het herstel van relaties zou bewerkstelligen, kan gesteld worden dat de VN in het geval van Bosnië in ieder geval elementen gerelateerd aan economic empowerment heeft opgepikt en ingezet.

Ook in het beleid van Pax zijn deze elementen van economic empowerment terug te vinden, alhoewel de verandering in het denken hier opvallenderwijs anders verliep. Aan de hand van de analyse is op te maken dat Pax juist in de eerste periode overwegend veel aandacht schonk aan restorative justice en toekomstgerichte maatregelen. Alhoewel de NGO haar focus in de loop van de periode juist toenemend op het bieden van rechtvaardigheid en andere verledengerichte maatregelen legt, blijkt mede uit het beleid ten aanzien van andere gebieden dat Pax het belang van interetnische contacten en de verdere verbetering van de positie en toekomstperspectieven van minderheden blijft inzien. Vanaf 2014 is dan ook te zien dat Pax het aspect van ‘verder gaan met het leven’ herintroduceert en verzoening tussen groepen weer begint te benadrukken. Deze verandering toont een hernieuwde focus op de toekomst van slachtoffers en laat zien dat er bij de NGO in ieder geval aandacht is voor zaken die dichtbij het idee van economic empowerment komen. Het feit dat Pax in 2016 de eerste verbinding tussen werkgelegenheid en transitional justice maakt, laat eveneens zien dat het idee van economic empowerment weer verder opgepakt wordt.

Als vertegenwoordigers van een slachtoffergroep laten de Moeders van Srebrenica zien dat er direct na de oorlog al behoefte was aan zowel verleden- als toekomstgerichte maatregelen. Met onder andere het Handicraft-project werd een aanzet gemaakt tot het genereren van inkomsten en ook nu blijven de Moeders economische steun als onderdeel van hun beleid hanteren. Alhoewel ook zij niet direct spreken over economic empowerment, komt de behoefte aan een dergelijke maatregel in hun beleid duidelijk naar voren. De analyse laat dan ook zien dat de Moeders al vrij snel na het eindigen van de oorlog het belang van werkgelegenheid erkenden. Opvallend is vooral dat de Moeders de Handicraft-projecten verbinden aan het effect van resocialisatie en een vorm van verzoening zoals Dwyer deze conceptualiseert. Op deze manier komt het denken van de Moeders over het effect van samen werken overeen met de ideeën van de in 2015 door mij geïnterviewde Bosniërs en de ideeën van Pickering. Op deze manier laten de Moeders het beste zien hoe het idee van economic empowerment opgepakt is in transitional

justice beleid ten aanzien van Bosnië. Het interessante is daarnaast dat van de drie actoren de Moeders het meest gebruik maken van een duale focus op zowel verleden als heden. Tussen de twee tijdsperiodes is er bij de Moeders namelijk geen duidelijke verandering te ontdekken, zowel in 1995 als 2016 blijven de Moeders zowel retributive als restorative maatregelen inzetten. Juist deze dualiteit laat de potentie van economic empowerment als geschikte maatregel binnen transitional justice zien, omdat het slachtoffers helpt een toekomst op te bouwen terwijl ze tegelijkertijd bezig kunnen blijven met het zoeken naar waarheid over en gerechtigheid voor het verleden. De analyse van de slachtoffergroep laat op deze manier zien dat een balans tussen verleden- en toekomstgerichte maatregelen gewenst is, waarbij economic empowerment en de participatie en verzoening die ook de Moeders aan werkgelegenheid verbinden, iets blijkt te zijn waar slachtoffers inderdaad behoefte aan hebben en waar ze in relatie met transitional justice over nadenken.

4.1. Discussie

De beweging van voornamelijk het idee van de internationale actoren naar een meer slachtoffer- en toekomstgerichte benadering van transitional justice, in combinatie met de huidige situatie en aanhoudende spanningen in Bosnië, maken economic empowerment een interessant te overwegen optie voor het transitional justice beleid ten aanzien van het land. Teruggrijpend naar Pickerings onderzoek zijn er namelijk twee kernaspecten aan te wijzen die economic empowerment relevant maken voor het veld van transitional justice, zijnde het participerende en verzoenende aspect.

Werk zou ten eerste een manier kunnen zijn om de in Bosnië aanwezige marginalisatie, en kwetsbaarheid tegen te gaan. De eliminatie van een deel van de mannelijke populatie tijdens de oorlog heeft grote sociale en economische gevolgen voor de Bosnische vrouwen gehad. Door een gebrek aan vaardigheden of een opleiding zijn veel nabestaanden in een moeilijke situatie terechtgekomen, met name wanneer ze onderdeel van de in dat gebied etnische minderheid uitmaken. Doordat vaste inkomsten slachtoffers de regie over hun eigen leven teruggeven, zou werkgelegenheid kunnen inspelen op het gevoel van rechtvaardigheid. Het actief bezig zijn in de samenleving zou kunnen compenseren voor het jarenlange wachten op besluiten van rechtszaken en zou de gevoelens van machteloosheid en afhankelijkheid enigszins wegnemen, door de

controle weer bij de slachtoffers zelf te leggen. Economic empowerment kan er op deze manier voor zorgen dat de rol van slachtoffers verandert. De geïnterviewden uit Pickering's onderzoek waren van mening dat hun professionele vaardigheden, die ze in de werkplek konden ontwikkelen, hun publieke reputatie versterkte. De emancipatie van slachtoffers door werkgelegenheid komt dan ook niet alleen door de financiële inkomsten die de grip op hun leven verhoogt, maar tevens door de ontwikkeling van het gevoel een actieve deelnemer aan de maatschappij te zijn en invloed te kunnen uitoefenen op beslissingen. Deze verandering van rol kan interessant zijn met betrekking tot het doel duurzame vrede te realiseren, aangezien er, zoals Cynthia Enloe beargumenteert, weinig ruimte is voor een post-conflict transitie van de samenleving zolang mensen enkel als slachtoffer worden gezien.¹⁹⁸

Het veelbelovende aan de bijdrage van de werkvloer bij het opbouwen van positieve interpersoonlijke relaties is vooral het feit dat het om het leggen van zwakke banden gaat. Juist het idee dat verzoening niet per se op de rollen van slachtoffer en dader gefocust hoeft te zijn, maar op een minder directe wijze voort kan komen uit herhaaldelijk contact op basis van een wederzijdse afhankelijkheid en gedeelde behoeftes, biedt perspectief voor Bosnië, waar waarheid een onopgelost en gevoelig probleem blijft. Doordat interactie op de werkvloer op een minder conflict-geassocieerde manier benadert wordt, biedt economic empowerment een vernieuwende en mogelijk meer reële manier om verzoening te faciliteren. De kracht ligt hem in het feit dat er niet op geforceerde wijze geprobeerd wordt elkaar te laten vergeven, maar op een geleidelijke, in het alledaagse leven geïncorporeerde manier gewerkt wordt aan het vormen van banden. Kijkend naar de nog altijd aanwezige spanningen in Bosnië, lijkt juist een vorm van verzoening tussen groepen belangrijk om een transitie naar een meer positieve vrede te realiseren. Zoals in het theoretisch kader besproken is, zou verzoening immers de meeste potentie hebben toekomstige positieve en harmonieuze relaties tussen tegenliggende partijen te realiseren. Door verzoening te benaderen als een proces waar vergeving en sterke banden niet noodzakelijk zijn, wordt het een voor Bosnië toegankelijker en meer bruikbaar begrip.

De hierboven genoemde zaken maken het interessant om economic empowerment in de context van Bosnië als mogelijk transitional justice gereedschap te overwegen. Niet alleen biedt het een vernieuwend perspectief waarmee het debat omtrent de tekortkomingen van klassieke

¹⁹⁸ Cynthia Enloe, *Globalization and Feminism: Feminists make the Link*, (Maryland.: Rowman & Littlefield Publishers, 2007) 52

mechanismen en de potentiële nexus tussen ontwikkelingswerk en transitional justice benadert kan worden, het blijkt ook toenemend binnen de koers die de drie geanalyseerde actoren qua beleid voeren te passen. Alhoewel economic empowerment misschien meer binnen het nieuwe concept van ‘transformative justice’, dat sociaaleconomische rechten prioriseert en gericht is op het veranderen van de toekomst, lijkt te passen, blijkt aan de hand van de analyse de sleutel juist het vinden van de geschikte combinatie tussen verleden en toekomstgerichte maatregelen te zijn. In het geval van Bosnië blijkt economic empowerment nog geen volledig onderdeel van het transitional justice beleid te zijn, maar worden elementen verwant aan dit concept toenemend opgepikt en verwerkt in transitional justice strategieën.

Het feit dat menig onderzoeker waarschuwt dat Bosnië in de huidige situatie niet lang vreedzaam zal blijven en de huidige trend richting fragmentatie zal leiden tot hernieuwd geweld, is reden om aan te bevelen de potentiële kracht van economic empowerment als transitional justice mechanisme te overwegen en verder te onderzoeken. Hierbinnen is het onder andere interessant te onderzoeken wat het effect van de rol van slachtofferschap is op de inzet van economic empowerment als transitional justice gereedschap. Transitional justice wordt over het algemeen automatisch in verbinding gebracht met rollen van slachtoffers en daders en de vraag wie zou mogen profiteren van een reparatie. Het feit dat de kracht van economic empowerment juist de potentie is groepen vanuit een gelijkwaardig perspectief met elkaar in contact te brengen, maakt dit een interessant element om verder te onderzoeken. Daarnaast zijn ook vragen met betrekking tot de zichtbaarheid van effecten van economic empowerment en de afhankelijkheid van donaties bij het ontwikkelen van beleid interessant voor mogelijk vervolgonderzoek.

Bibliografie

Primair

IKV, Beleidsnota IKV, IISG, Archief IKV, inv. nr. 255 (1998)

IKV, Jaarverslag 2003, <http://www.bibalex.org/search4dev/files/345092/178450.pdf> (16 maart 2017)

IKV Pax Christi, Jaarverslag 2008, “Kiezen voor vrede,”
<http://www.bibalex.org/Search4Dev/files/344975/178333.pdf> (2 april 2017)

IKV Pax Christi, Jaarverslag 2009, “Voor een veilig en menswaardig bestaan,”
<file:///C:/Windows/Temp/jaarverslag-2009-ikv-pax-christi.pdf> (3 april 2017)

IKV Pax Christi, Jaarverslag 2010, “Voor vrede en veiligheid,” <file:///C:/Windows/Temp/jaarverslag-2010-ikv-pax-christi.pdf> (8 april 2017)

IKV Pax Christi, Jaarverslag 2011, “Elk mens een veilig bestaan,”
<https://www.yumpu.com/nl/document/view/19910530/jaarverslag-2011-838-kb-ikv-pax-christi/6> (5 april 2017)

Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves, “About us,” *Mothers of Srebrenica Official Website*, <http://enklave-srebrenica-zepa.org/english.onama.php> (2 april 2017)

Pax Christi, Jaarverslag 2002, “Passie voor Vrede,”
<http://www.bibalex.org/Search4Dev/files/345098/178456.pdf> (12 april 2017)

Pax Christi, “Met het oog op vrede. Strategisch beleidskader 1999-2004,” *KDC*, Archief PXNE, inv. nr. 3663 (1998)

Pax, “Dealing with the past”, informatie officiële website Pax, <https://www.paxvoorvrede.nl/wat-wij-doen/programmas/srebrenica> (22 april 2017)

Pax, “Dutchbatters bezoeken na twaalf jaar weer Srebrenica”, nieuwsbericht geplaatst op officiële website Pax op 23 oktober, 2007, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/graf-gevonden-op-dutchbat-compound-in-srebrenica> (4 april 2017)

Pax, “Graf gevonden op Dutchbat-compound in Srebrenica”, nieuwsbericht geplaatst op officiële website Pax op 26 juli, 2012, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/graf-gevonden-op-dutchbat-compound-in-srebrenica> (4 april 2017)

Pax, “Herdenking in Srebrenica voor Dutchbatter Raviv van Renssen,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 7 juli 2016, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/herdenking-in-srebrenica-voor-dutchbatter-raviv-van-rensen> (14 april 2017)

Pax, Jaarverslag 2014, <file:///C:/Windows/Temp/pax-annual-report-2014.pdf> (1 april 2017)

Pax, Jaarverslag 2015, <file:///home/chronos/u-2f767c2bdc9c6cce29099e840648a4750a3e778f/Downloads/pax-jaarverslag-2015.pdf> (22 maart 2017)

Pax, “Koenders gesprek met nabestaanden Srebrenica kan kantelpunt zijn,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 8 juli, 2015, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/koenders-gesprek-met-nabestaanden-srebrenica-kan-kantelpunt-zijn> (28 maart 2017)

Pax, “Laatste toelichting in rechtszaak voormalig Dutchbattolk Srebrenica en nabestaanden elektriciën,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 17 januari 2013, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/laatste-toelichting-in-rechtszaak-voormalig-dutchbattolk-srebrenica-en-nabestaanden-elektricien> (28 maart 2017)

Pax, “Nationale Srebrenica Herdenking op 11 juli 2013”, bericht op eigen website, 2 juli 2013, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/nationale-srebrenica-herdenking-op-11-juli-2013> (10 maart 2017).

Pax, “North Kosovo in 2020: Future histories in the making,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 24 juni 2014, <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/north-kosovo-in-2020-future-histories-in-the-making> (8 april 2017)

Pax, “PAX pleit voor politiek initiatief na uitspraak rechtbank Den Haag Srebrenica,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 16 juli, 2014, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/pax-pleit-voor-politiek-initiatief-na-uitspraak-rechtbank-den-haag-srebrenica> (20 maart 2017)

Pax, “PAX verwelkomt uitspraak Karadzic; tijd voor erkenning,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 24 maart, 2016, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/pax-verwelkomt-uitspraak-karadzic-tijd-voor-erkenning> (1 april 2017)

Pax, “Uitspraak rechter mogelijk omslagpunt in politiek ten aanzien van Srebrenica,” bericht geplaatst op officiële website Pax op 5 juli 2011, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/uitspraak-rechter-mogelijk-omslagpunt-in-politiek-ten-aanzien-van-srebrenica> (21 maart 2017)

Pax, “Voormalig Dutchbat-hoofdkwartier in Srebrenica wordt een museum”, bericht geplaatst op officiële website Pax op 3 juli, 2014, <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/voormalig-dutchbat-hoofdkwartier-in-srebrenica-wordt-een-museum> (4 april 2017)

United Nations Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)*, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1 (2 oktober 1997), http://hrlibrary.umn.edu/demo/RightsOfDetainees_Joinet.pdf

United Nations Development Program in Bosnia and Herzegovina, Project Document, *Access to Justice: Facing the Past and Building Confidence for the Future*, UNDP (2009), <https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/BIH/Signed%20pro%20doc%20A2J.pdf> (16 april 2017)

United Nations Disarmament, Demobilization and Reintegration Resource Centre, *Linkages with other Processes. DDR and Transitional Justice*, (14 december 2009),
<http://www.unddr.org/uploads/documents/IDDRS%206.20%20DDR%20and%20TJ.pdf> (12 maart 2017)

United Nations, General Assembly, Human Rights Council, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Analytical study focusing on gender-based and sexual violence in relation to transitional justice*, A/HRC/27/21 (30 juni 2014),
www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/.../A_HRC_27_21_ENG.doc (16 april 2017)

United Nations, General Assembly, Human Rights Council, Resolution 21/15, *Human Rights and Transitional Justice*, A/HRC/RES/21/15 (11 oktober 2012), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/174/47/PDF/G1217447.pdf?OpenElement> (2 april 2017)

United Nations, General Assembly, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Implementation of General Assembly Resolution 60/251 of 15 March 2006 entitled "Human Rights Council. Human rights and transitional justice*, A/HRC/4/87 (23 december 2006),
[https://www.un.org/ruleoflaw/files/G0710357\[1\].pdf](https://www.un.org/ruleoflaw/files/G0710357[1].pdf) (1 mei 2017)

United Nations, General Assembly, *The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, A/RES/60/147 (16 december 1995),
<https://www.un.org/ruleoflaw/files/BASICP~1.PDF> (2 april 2017)

United Nations, Guidance Note of the Secretary-General, *United Nations Approach to Transitional Justice*, (maart 2010), https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (4 maart 2017)

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, *Transitional Justice and Economic, Social and Cultural Rights*, HR/PUB/13/5 (New York & Geneve: United Nations, 2014),
<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR-PUB-13-05.pdf> (16 april 2017)

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, Human Rights Resolution 2005/70, *Human rights and transitional justice*, E/CN.4/RES/2005/70 (20 april 2005),
<http://www.refworld.org/docid/45377c836.html> (4 april 2017)

United Nations Security Council, Report of the Secretary-General, *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies*, S/2011/634 (12 oktober 2011),
https://www.un.org/ruleoflaw/files/S_2011_634EN.pdf (3 maart 2017)

United Nations Security Council, Resolution 827 (1993), *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, S/RES/827 (25 mei 1993), 1,
http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf (3 april 2017)

United Nations Security Council, Resolution 1329 (2000), *United Nations Resolution relevant to the Statute of the Tribunal*, S/RES/1329 (30 november 2000),
http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1329_2000_en.pdf (3 april 2017)

United Nations Security Council, Resolution 1503 (2003), S/RES/1503 (28 augustus 2003), <http://www.refworld.org/docid/3f535ca64.html> (18 april 2017)

United Nations Security Council, Resolution 1534 (2004), *United Nations Resolution relevant to the Statute of the Tribunal*, S/RES/1534 (26 maart 2004), http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1534_2004_en.pdf (2 april 2017)

United Nations Security Council, Resolution 1966 (2010), S/RES/1966 (22 december 2010), http://www.unmict.org/sites/default/files/documents/101222_sc_res1966_statute_en.pdf (28 april 2017)

United Nations Security Council, *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies*, Report of the Secretary-General, S/2004/616 (23 augustus 2004) <http://www.ipu.org/splze/unga07/law.pdf> (2 april 2017)

Secundair

Adams, James. "Bosnia: Stabilization Stalled in Negative Peace," Peace Building Forum, bericht geplaatst in September, 2014, <http://buildingpeaceforum.com/2014/09/bosnia-stabilization-stalled-in-a-negative-peace/> (30 maart 2017)

Amstutz, Mark. *International Ethics: Concepts, Theories, and Cases in Global Politics*. Washington D.C.: Rowman & Littlefield, 2005.

Assefa, Hizkias. "The Meaning of Reconciliation." In *People Building Peace*. Utrecht: European Platform for Conflict Prevention and Transformation, 1999

Barria, Lillian A., en Steven D. Roper, "How Effective are International Criminal Tribunals?," *The International Journal of Human Rights* 9 no.3 (2005)

van den Berg, Dion. "In Bosnië is 'Srebrenica' geen verleden," blogpost geplaatst op website Pax, 7 februari, 2017, <https://blogs.paxvoorvrede.nl/2017/02/07/in-bosnie-is-srebrenica-geen-verleden/> (14 april 2017).

van den Berg, Dion, "Rekindling a National Debate, How Public and Private Recognition can Shift the Dutch Discourse on Srebrenica" in *Images of Enmity and Hope: Texts, Beliefs, Practices*, ed. Lucien van Liere en Klaas Spronk, Münster: Lit Verlag Münster, 2014.

van Boven, Theo, *Revised set of basic principles and guidelines on the right to reparation for victims of gross violations of human rights and humanitarian law, pursuant to Sub-Commission decision 1995/117* (second draft), United Nations, E/CN.4/Sub.2/1996/17, (24 mei 1996)

Buckley-Zistel, Susanne. "Connecting Transitional Justice and Development". Paper gepresenteerd tijdens de internationale conferentie "The Contribution of Civil Society and Victim Participation in Transitional Justice Processes", Marburg, 2 december 2009

Chandler, David. *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*. Chicago: Pluto Press, 2000

Chinkin, Christine, "Peace agreements as a means for promoting gender equality and ensuring participation of women – A framework of model provisions" (Expert Group Meeting United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), 10 – 13 november 2013), <http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/peace2003/reports/BPChinkin.PDF> (17 april 2017)

Cobián, Rolando, en Félix Reátegui, "Toward Systemic Social Transformation: Truth Commissions and Development," in *Transitional Justice and Development: Making Connections*, ed. Pablo de Greiff en Roger Duthie, 142 – 170, New York: Social Science Research Council, International Centre for Transitional Justice, 2009.

Daly, Erin. "Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation," *International Legal Perspectives* 12 no.1&2, (2002)

Daly, Kathleen. "Does punishment have a place in restorative justice?," (paper gepresenteerd tijdens de jaarlijkse conferentie van de Australische en Nieuw Zeelandse Vereniging van Criminologie, Perth, 28-30 september 1999) https://cms-dev.itc.griffith.edu.au/_data/assets/pdf_file/0016/50326/kdpaper7.pdf (2 april 2017).

Dani, Anis, Sarah Forster, Mirsada Muzur, Dino Dijipa, Paula Lytle, en Patrizia Poggi. *A Social Assessment of Bosnia and Herzegovina*. (Washington D.C.: The World Bank, Europe and Central Asia Region, Environmentally and Socially Sustainable Development Unit, 1999), <http://siteresources.worldbank.org/BOSNIAHERZEXTN/Resources/publications/socialassess.pdf> (2 juni 2017)

Duthie, Roger. "Toward a development sensitive approach to transitional justice" *International Journal for Transitional Justice* 2 no. 3 (2008), 294 - 96

Dzidic, Denis. "Bosnian State Strategy for Victims Presented", *Balkan Transitional Justice*, (20 juni 2012), <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnian-state-strategy-for-victims-presented> (10 mei 2017).

Dwyer, Susan. "Reconciliation for Realists," *Ethics & International Affairs*, 13 no.1 (1999)

Eigenraam, Anouk. "Moeders van Srebrenica procederen al jaren - een overzicht van rechtszaken," *NRC*, 16 juli 2014, <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/16/de-moeders-van-srebrenica-procederen-al-jaren-een-overzicht-van-de-rechtszaken-a1423696> (2 april 2017)

Enloe, Cynthia. *Globalization and Feminism: Feminists make the Link*, Maryland.: Rowman & Littlefield Publishers, 2007.

Europese Commissie, *Bosnia and Herzegovina 2015 Report*. Brussel: Europese Commissie, 2015, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13912-2015-INIT/en/pdf> (5 april 2017)

Evans, Matthew. "Land, Socio-economic Rights and Transformative Justice". Paper gepresenteerd op de Comparative Perspective Conference, University of Cape Town, 24-27 maart 2013

Fejzić-Čengić, Fahira *Selected Bibliography on Sociocultural Position of Women in Bosnia and Herzegovina (1900– 2010)*. Sarajevo: Research department of the Center for Education and Research "Nahla", 2011.

Fletcher, Laurel E., en Harvey M. Weinstein, "A world unto itself? The application of international justice in the Former Yugoslavia," in *My Neighbour, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, eds. Eric Stover en Harvey M. Weinstein Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Foco, Salih. "The Political-Economical and Social Status of Bosnia-Herzegovina." *Papeles del Este*, no. 3 (2002), <http://pendientedemigracion.ucm.es/BUCM/cee/papeles/03/12.PDF> (30 april 2017)

Gagnon, Chip. "Constructing 'Civil Society' in Bosnia-Herzegovina," in *The Power and Limits of NGOs: Transnational Democracy Networks and Postcommunist Transitions*, bewerkt door Sarah Mendelson en John K. Glenn, 207-231. NY: Columbia University Press, 2002

Gaillard, Chlo e, en Marion Pineau, "Mothers of Srebrenica: the fight for truth and justice," Insight on Conflict blog, bericht geplaatst op 15 juni, 2016, <https://www.insightonconflict.org/blog/2015/06/mothers-of-srebrenica-the-fight-for-truth-and-justice/> (20 mei 2017)

Govier, Trudy. *Taking Wrongs Seriously , Acknowledgement, Reconciliation, and the Politics of Sustainable Peace*. New York: Humanity Books, 2006.

Gready, Paul en Simon Robins, "From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice." *The International Journal of Transitional Justice* 8 no. 3 (2014)

de Greiff, Pablo, en Roger Duthie, eds. *Transitional Justice and Development: Making Connections*. New York: Social Science Research Council, Internationale Centre for Transitional Justice, 2009.

The Guardian, "Srebrenica elects as mayor Serb who denies massacre was genocide", The Guardian, 17 oktober, 2016 <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/17/srebrenica-elects-mladen-grujicic-mayor-serb-denies-massacre-genocide> (12 mei 2017).

Hadziosmanovic, Amra. "In Bosnia, Muslim and Serb Women Reconcile", *Arab News*, 1 juni, 2004, <http://www.arabnews.com/node/250434> (13 april 2017).

Hauss, Charles. "Reconciliation" , *Beyond Intractability*, ed. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado (2003), <http://www.beyondintractability.org/essay/reconciliation> (22 april 2017).

Hayner, Priscilla. "Justice in Transition: Challenges and Opportunities" paper gepresenteerd tijdens de 55th annual DPI/NGO Conference, Rebuilding Societies Emerging from Conflict: A Shared Responsibility, 2001.

Hod i , Refik. "Twenty Years Since Srebrenica: No Reconciliation, We're Still at War", *The Balkanist*, 29 juni, 2015, <http://balkanist.net/twenty-years-since-srebrenica-no-reconciliation-were-still-at-war/> (10 mei 2017).

Hogenboom, David, en Stephanie Vieille, "Rebuilding Social Fabric in Failed States: Examining Transitional Justice in Bosnia". Paper gepresenteerd tijdens de Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Vancouver, BC, 6 Juni 2008.

Holbrooke, Richard C. *To end a War*. New York: Modern Library, 1999.

Human Rights Watch, “Bosnia and Herzegovina. Events of 2016.” *World Report 2017* (2017), <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/bosnia-and-herzegovina> (4 mei 2017).

IKV Pax Christi, “Politiek aan zet na uitspraak Hoge Raad Srebrenica,” *Nieuwwij*, 6 september, 2013, <http://www.nieuwwij.nl/nieuws/politiek-zet-uitspraak-hoge-raad-aansprakelijkheid-srebrenica/> (21 maart 2017)

International Centre for Transitional Justice, “Bosnia’s transitional justice strategy requires political support”, *ICTJ*, (10 september 2012), <https://www.ictj.org/news/bosnia%E2%80%99s-transitional-justice-strategy-requires-political-support> (2 mei 2017).

International Centre for Transitional Justice, “What is Transitional Justice,” *ICTJ*, <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (22 februari 2017).

Jeong, Ho-Won. *Peacebuilding in post conflict societies: strategy & processes*. Boulder: Lynne Rienner Publisher, 2005.

Jones, Nicolas, A., Stephan Parmentier en Elmar G.M. Weitekamp, “Dealing with international crimes in post-war Bosnia: A look through the lens of the affected population” *European Journal of Criminology* 9 no. 5 (2012).

Landmeter, Freek. “Kan er ooit recht gedaan worden aan diep verdriet?”, blogpost geplaatst op website Pax, 12 juli, 2011, <https://blogs.paxvoorvrede.nl/2011/07/12/kan-er-ooit-recht-gedaan-worden-aan-diep-verdriet/> (20 maart 2017).

Lundy, Patricia en Mark McGovern, “Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up,” *Journal of Law and Society* 35(2) (2008), 271 – 274.

Mani, Rama. “Editorial: Dilemmas of Expanding Transitional Justice, or Forging the Nexus between Transitional Justice and Development,” *International Journal of Transitional Justice* 2 no.3 (2008).

McMahon, Partice C., en Jon Western, “The Death of Dayton: How to Stop Bosnia From Falling Apart,” *Foreign Affairs* 88 no.5 (2009).

McRobie, Heather. “What stands in the way of Bosnia reconciliation,” *The Guardian*, 21 juni, 2010, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jun/21/bosnia-still-waits-reconciliation> (3 april 2017)

Medic, Nevana. “The Social and Economic Dimensions of Transitional Justice”, *Balkan Diskurs*, februari 2015, <http://www.balkandiskurs.com/en/2015/02/05/the-social-and-economic-dimensions-of-transitional-justice/> (22 maart 2017).

Ministerie van Justitie van Bosnië en Herzegovina, “Information on Drafting of Strategy on Transitional Justice in BiH”, 2009, http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/20_10_10%20EJ%20Informacija%20o%20STP%20u%20BiH.pdf (2 april 2017).

Mohammed, Zuleikha, Hester van Ommeren, Aleksandra Stojanovic, en Lisanne Veldt. “Srebrenica as a Foundation for Accountability. Modalities and Reparations for the Victims of the Srebrenica Genocide”, Paper gepresenteerd tijdens een expertmeeting van Pax, Utrecht, Nederland, januari 2016.

Mokhiber, Craig. “Local Perspectives: Foreign Aid tot eh Justice Sector”, *International Council on Human Rights Policy*, (2000).

Neier, Aryeh. *War Crimes: Brutality, Genocide, Terror, and the Struggle for Justice*. New York: Times Books, 1998.

New York Times, “UN and the Netherlands are sued over Srebrenica killings,” *International Herald Tribune*, 4 juni, 2017, <http://www.nytimes.com/2007/06/04/world/europe/04iht-serbs.4.5992698.html> (2 mei 2017).

Pax en Impunity Watch, “Dealing with the Past: De last van een gewelddadig verleden: Stemmen uit (post)conflictgebieden,” *Pakhuis de Zwijger*, bericht geplaatst op 10 april, 2016, <https://dezwijger.nl/programma/dealing-with-the-past> (20 april 2017).

Pax en Impunity Watch, “International Partners Meeting Dealing with the Past” (rapport opgesteld in kader van meeting internationale partners, Hotel Guldenberg, Helvoirt, Nederland, 10-14 april, 2016), <file:///C:/Windows/Temp/report-dwp-meeting-helvoirt-pax-april-2016.pdf> (2 mei 2017).

Pickering, Paula M., “Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities.” *Ethnic and Racial Studies* Vol. 29 No. 1 (2006): 79 – 103.

Porobic–Isakovic, Nela. “Transitional justice in Bosnia and Herzegovina – challenges and opportunities”, *Ukrainian Helsinki Human Rights Union* (2016), <http://helsinki.org.ua/en/articles/transitional-justice-in-bosnia-and-herzegovina-challenges-and-opportunities/> (2 juni 2017).

Putnam, Robert D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000 .

Rabobank, *Country Report Bosnia and Herzegovina*, (September 2014).

Rigby, Andrew. *Justice and Reconciliation: After the Violence*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2001.

Ronald C. Slye, "The Dayton Peace Agreement: Constitutionalism and Ethnicity", *Yale Journal of International Law* Vol.21 (1996), 462-463, http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/4426 (22 april 2017).

Roht-Arriaza, Naomi en Katharine Orlovsky, “A Complementary Relationship: Reparations and Development” in *Transitional Justice and Development: Making Connections*, ed. Pablo de Greiff en Roger Duthie, 170 – 214, New York: Social Science Research Council, International Centre for Transitional Justice, 2009.

Saunders, Harold. *A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflict*. New York: Palgrave, 1999.

Schennink, Ben. “Een vitale relatie met de achterban blijft nodig”, *Pax Christi communicatie* (1999).

Schennink, Ben. “Hoe kan IKV Pax Christi het draagvlak verbreden en de participatie in de Vredesweek vergroten?,” verslag van een symposium naar aanleiding van 40 jaar Vredesweek en de aanstaande pensionering van Ben Schennink, 25 mei 2007, file:///home/chronos/u-2f767c2bdc9c6cce29099e840648a4750a3e778f/Downloads/40_jaar_vrede_symposiumverslag.pdf (15 april 2017).

Šimić, Goran. “Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina”. Transconflict, blogpost geplaatst op 23 mei 2013, <http://www.transconflict.com/2013/05/transitional-justice-strategy-for-bosnia-and-herzegovina-an-overview-235/> (22 maart 2017).

Šimić, Goran “Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina: an overview,” Insight on Conflict blog, blogpost geplaatst op 7 mei, 2013, <https://www.insightonconflict.org/blog/2013/05/transitional-justice-strategy-bosnia-herzegovina/> (22 maart 2017).

Simic, Olivera. “What Remains of Srebrenica? Motherhood, Transitional Justice and Yearning for the Truth” *Journal of International Women's Studies* 10 no.4 (2009) <http://vc.bridgew.edu/jiws/vol10/iss4/14> (28 maart 2017).

Simic, Olivera, en Kathleen Daly, “One Pair of Shoes, One Life’: Steps towards Accountability for Genocide in Srebrenica” *The International Journal for Transitional Justice* 5 no.3 (2011).

Sriram, Chandra L., Jemima García-Godos, Johanna Herman, en Olga Martin-Ortega.,eds. *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-Combatants*. Londen: Routledge, 2012 .

Šoštarić, Maja. *War Victims and Gender-sensitive Truth, Justice, Reparations and Non-Recurrence in Bosnia and Herzegovina* (Impunity Watch, 2012), http://www.impunitywatch.org/docs/Gender_Research_Report_BiH_English.pdf (9 april 2017).

Stover, Eric, en Harvey Weinstein, eds. *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Atrocity*. New York: Cambridge University Press, 2004.

Swedish International Development Cooperation Agency, *Development Trends 2014: Using Transitional Justice to Promote Development*, (2014) http://www.sida.se/contentassets/3e28b323f8374010a577bdad7cb47593/using-transitional-justice-to-promote-development_3753.pdf (3 maart 2017).

Subašić, Munira. “The Srebrenica Genocide” (getuigenis gepresenteerd tijdens de Srebrenica Memorial Day, Westminster Abbey, Londen, Engeland, 6 juli, 2015). http://enklave-srebrenica-zepa.org/_dokumenti/westminster-july-2015.pdf (7 mei 2017).

United Nations Development Programme, Discussion Paper, *Complementarity and Transitional Justice: Synthesis of Key Emerging Issues for Development. New Opportunities Arising from the Principle of Complementarity and Support for National Capacities to Investigate and Prosecute Serious Crimes of International Concern*, (16 november 2012), <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Democratic%20Governance/Access%20to%20Justice%20>

[and%20Rule%20of%20Law/Discussion%20Paper%20%E2%80%93%20Complementarity%20and%20Transitional%20Justice%20%E2%80%93%202012%20-%20EN.pdf](#) (17 april 2017).

United Nations Development Programme, *Early Warning Report: Bosnia and Herzegovina*, no. IV (2003).

United Nations Development Programme, *Facing The Past And Access To Justice From A Public Perspective, Special Report*. UNDP BiH (2010).

United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, “History”, UN ICTY, <http://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/history#maturity> (10 april 2017).

de Vries, Guido. “Pax Christi vijftig jaar vredesduif”, *NRC*, 30 november 1998, <https://www.nrc.nl/nieuws/1998/11/30/pax-christi-vijftig-jaar-vredesduif-7425086-a472601> (29 maart 2017).

Weijs, Bart, en Dion van den Berg, “Vredesopbouw – Democratisering – Infrastructuur. Voorlopige bevindingen van een onderzoek naar gemeentelijke samenwerking met (post)conflictgebieden en fragiele staten” (Input paper voor een discussiebijeenkomst: IKV Pax Christi, Stadhuis Wageningen, Nederland, 21 januari 2010), 18, <file:///C:/Windows/Temp/ivx-pax-christi-vredesopbouw-democratisering-infrastructuur.pdf> (5 mei 2017).

Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995.